

אברהם ליפשיץ

שינויי נוסח של משנה תורה לאור קטעי הגניזה

חלק א',
ישורון כב [ניסן תש"ע] עמודים כג-מח

חלק ב',
כולל נספח "המחקר על נוסח משנה תורה", ישורון כג [אלול תש"ע] עמודים יג-לד

ר' אברהם ליפשיץ

כרמי צור

שינויי נוסח במשנה תורה לאור קטעי הגניזה

מבוא

מחקר הנוסח של ספר 'משנה תורה' – ימיו כימי הספר עצמו. עוד הרמב"ם עצמו און וחקר את ספרו זה, הן בשינויים שהכניס בספרו שוב ושוב, והן בתשובות לפונים אליו בהם תיקן נוסחים מוטעים שהגיעו לידיהם. הוא המשיך ע"י משפחתו ותלמידיו הקרובים ומפרשיו המוקדמים והמאוחרים. עם התפשטות החיבור בתפוצות ישראל וריבוי העתקיו הלכה בעיית הנוסח ונתרחבה, וממילא הטיפול בה תפס מקום נכבד אצל לומדי הרמב"ם, קל וחומר אצל מפרשיו.

להיווצרותם של הנוסחאות הרבות בעדי הנוסח של 'משנה תורה' במהלך ההיסטוריה שותפים רבים. במאמרו 'לשינויי הנוסחאות שבמשנה תורה'¹ מייך משה לוצקי את שינויי הנוסחאות לשלושה סוגים: שינויים הנובעים מהמהדורות והתיקונים שעשה הרמב"ם עצמו, שינויים שהכניסו המעתיקים והמדפיסים בכוונה תחילה ושינויים שנפלו בשוגג ע"י המעתיקים והמדפיסים. עוד הוסיף לוצקי לחלק חלוקת משנה וכפי שיפורט.

מהסוג הראשון, מוסיף לוצקי ומפרט, יש מקומות שפשוט הגיעה לידם רק המהדורה הראשונה, והיא הועתקה שוב ושוב, וקנתה לה מקום בצירה של המהדורה השניה.² תופעה אחרת, המשתייכת לסוג זה, היא התיקונים שעשה הרמב"ם עצמו בספרו, ואשר הועתקו בידי צאצאיו, תלמידיו והקרובים למקום מושבו. במשך הזמן הגיעו לשאר ארצות, וכך נתמלאו שולי הגיליונות והריווח שבין השיטין בכמה שינויי נוסח, וכמובן אלו שלא הגיעו לידם תיקונים אלו

1 המאמר מופיע במשנה תורה לרמב"ם, מהדורת עם חי (שולזינגר), כרך ה ('אחרית דבר'), ניו יורק, תש"ז.

2 לוצקי יוצא מתוך הנחה ששתי מהדורות כתב הרמב"ם לספרו: 'כידוע כתב רבינו את ספרו זה בשתי מהדורות שונות' ('הנוסח של משנה תורה'). וכבר עמד אלעזר הורביץ [שרידים נוספים מספר משנה תורה להרמב"ם, הדרום, לח (תשל"ד), עמ' 8-9] על מקום אחר (לוצקי, 'כתב יד הרמב"ם המתפרסם בזה', נדפס בסמוך למאמר שבהערה הקודמת) שבו הוסיף לוצקי מהדורה נוספת 'הנוסחא הילדה' שקדמה לשתי המהדורות הנ"ל. הורביץ, שם, מוסיף להסיק מדבריו של הרב סלימאן ששון (פירוש המשנה לרבי משה בן מיימון, צלום של כת"י הונט' 117 וכ"י פוקוק 295, מבוא, קופנהגן, תשט"ז) שהיו ארבע מהדורות. אמנם דעתו של ר"י שילת שהרמב"ם כתב יותר מטיטה אחת לספריו, אך 'בסופו של דבר הועתקו הטיטות על ידי הרמב"ם לטופס נקי ... שממנו העתיקו המעתיקים הראשונים את הספר להפצה... על הטופס האישי הזה של ספרו הוסיף אחר כך הרמב"ם הגהות ותיקונים כל ימי חייו' (איגרות הרמב"ם, ירושלים, תשנ"ה, עמ' קצו והלאה). וראה כעת במאמרו 'פירוש המשנה לרמב"ם וההדרתו בדורנו', בית הוועד: לעריכת כתבי רבתינו (בעריכת י' קטן וא' סולובייצ'ק), ירושלים, תשס"ג, עמ' 66.

נותרו עם הנוסח הראשוני המוטעה. המעתיקים והמדפיסים מהדורות הבאים לא ידעו להבחין בין הנוסחים השונים וכך נוצר ערבוב בהעתקות עד שכמעט אין עד נוסח הדומה לחבירו.

מן הסוג השני יש שהמעתיקים שמכו על מפרשי הרמב"ם, שנראה היה להם שדברי הרמב"ם אינם מכוונים, וטעות סופר נפלה בדבריו, או שאף אם הטעות מקורה ברמב"ם עצמו הרי תקלה יש בדבר אם בספר הלכה תהיה טעות, ומכאן שמצווה לתקן. גם אימת הצנזורה במערב ו'הכמרים הישמעאלים' (כלשונו של לוצקי) במזרח הייתה על המעתיקים, וגרמה להם לשנות, ועוד יותר לחסר, בעיקר הדברים אמורים בנוגע לענייני גאולה, משיח ואישות.

מן הסוג השלישי ישנה קבוצה שלוצקי מכנה אותה 'טעויות הראיה' דהיינו דילוג מפני הדומות או חזרה מפני הדומות, חילופי אותיות וכיוצא באלו. קבוצה אחרת מכונה בפיו 'טעויות השמיעה' דהיינו, שהיה מנהגם סופר אחד מקריא וכמה מחבריו יושבים ומעתיקים כדי לחסוך בזמן העתקה, וכך קרה שהשומע טעה וחשב ששמע מילה אחרת שנשמעת דומה (כמו 'על לאו' שנהפך ל'עליו', 'הל' שכירות יא:א). לתוך סוג זה יש להכניס גם את פרשת ראשי התיבות והקיצורים שנפתרו בצורה משובשת. תופעה נוספת שעמד עליה לוצקי במאמר נוסף המופיע שם: 'הנוסח של המשנה תורה', היא תופעת המעתיקים שהכניסו הוספות מהגיליון לתוך הספר וגם כשהוספות אלו שבגיליון באו מהמחבר עצמו, טעו המעתיקים במיקומו בגוף הספר (תופעה שהרמב"ם עצמו עמד עליה בתשובתו לחכמי לונלי בקשר להל' נזקי ממון ד:ד).³

עדי הנוסח של 'משנה תורה' נמצאים בידינו כיום הן בכתבי היד והן בדפוסים.⁴ מיוחדת היא קבוצה של עדי הנוסח שנמצאה בגניזה הקאהירית. בקבוצה זו, המכילה כרבע מיליון קטעים, עדי נוסח מגוונים: כתבי יד ודפוסים, עתיקים ומאחרים ומאזורים שונים.⁵ בתוך האוצר הגדול של הגניזה תופסים חלק נכבד הקטעים של ספר משנה תורה לרמב"ם. מתוך

3 ראה על נוסח הלכה זו במאמרי 'יחסם של האחרונים לתגליות נוסח', סיני קמא (תשס"ט), עמ' פא – קו.

4 ברשימה שנערכה ע"י ד"ש לוינגר וא' קופפר [מוזכרת במאמרו של הבלן 'הנוסח המוגה והעיקרי של משנה תורה לרמב"ם' משנה תורה להרמב"ם - הספר המוגה, מהדורה מצולמת של כ"י אוקספורד 577, מבוא, מכון אופק, קליבלנד – ירושלים, תשנ"ט, הערה 2], נמנו יותר משבע מאות כתבי יד של 'משנה תורה'. ברישום הממוחשב של המכון לתצלומי כתבי יד בבית הספרים הלאומי בירושלים ישנם אלף ארבע מאות וארבעה עשר כתבי יד (מבדיקה שערכתי בשנת תשס"ד). רשימה זו כוללת גם קטעים מהגניזה ומכריכות ספרים. ברשימת הדפוסים של משנה תורה שפרסם משה לוצקי בסוף הכרך האחרון של משנה תורה מהדורת 'עם חי' (תש"ז) נמנו עשרים וארבע מהדורות (עד לשנת תש"ז, וכן לא נמנו שם מהדורות חלקיות של משנה תורה, כפי שמפורט שם). ברשימה שפרסם ישראל יעקב דינסטאג בשנת תשל"ב [משנה תורה להרמב"ם: ביבליוגרפיה של הוצאות' מחקרים במדעי היהדות: ספר יובל לכבוד יצחק קיוב (בעריכת יהושע ברלין), ניו יורק, תשל"ב, עמ' כא – קח] נמנו שישים ושלוש מהדורות (האחרונה משנת תשל"ל, גם הוא מנה רק מהדורות מלאות). רשימה חלקית של מהדורות התפרסמה אצל טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים, תשנ"א, עמ' 407.

5 סקירה מקיפה על הגניזה, דרך גילוייה, מחקרה, האוספים השונים, וכו' ראה: נחמן דנציג, קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת קאהיר באוסף א. נ. אדלר, ירושלים ונ"י, תשנ"ח, מבוא (עמ' ג-מב).

השוואה בין המספר של כתבי היד שצויינה ברשימת כתבי היד של ד"ש לווינגר וא' קופפר (ראה לעיל הערה 3), דהיינו מעל שבע מאות כתבי יד, לבין מספר הקטעים שמצויים ברשימה הממוחשבת של המכון לתצלומי כתבי יד הכוללת כתבי יד וקטעי גניזה (ראה בהערה שם), דהיינו מעל אלף וארבע מאות, עולה כי מספרם של קטעי הגניזה, לפחות זה המצוי במכון הנ"ל, הוא סביב השבע מאות.⁶ אמנם, מבדיקה פרטנית של הקטלוגים השונים עולה כי המספר גדול בהרבה. שני אוספי הגניזה בהם מצוי הריכוז הגדול ביותר של קטעים ממשנה תורה הם האוספים שבספריות קיימברידג' ובית המדרש לרבנים (אוסף א"נ אדלר). ביחס לאחרון יצא לאור קטלוג ע"י נחמן דנציג, ובמבוא שם כתב כי מספר קטעי הגניזה מספר משנה תורה המתוארים בקטלוג זה בלבד הינו ארבע מאות, וכי ספר זה

הוא החיבור הנפוץ ביותר, מבחינה כמותית, מכל החיבורים ההלכתיים שבגניזה (ואולי מכל החיבורים שבכל המקצועות, להוציא קטעי תנ"ך וסידורים!). די בכך להעיד בנקל על המקום המרכזי של החיבור בעולמם של היהודים באיזור הגניזה ומחוצה לה; משנה תורה היה מונח תמיד על שולחנם של רבנים, דיינים ושוחטים, מלבד היותו ספר לימוד לעצמו במשך הדורות. בין קטעים אלה עומדים בראש ובראשונה הדפים שנכתבו בעצם כתיבת – ידו של הרמב"ם ... רוב הדפים האחרים נכתבים בכתיבות יד מזרחיות טיפוסיות ...⁷

ביחס לספריית קיימברידג' ישנו קטלוג שנעשה ע"י יד הרב הרצוג של הקטעים מה'סדרה הישנה' (Old Series), קטעים ששייכים ל'קופסאות' F7, F8, F9. בקטלוג זה מצויים 469 קטעי גניזה של משנה תורה. לקטעים מה'סדרה החדשה' (New Series) שבספרייה הנ"ל יצא לאור קטלוג ע"י ברודי וויסנברג קטלוג, ובו כארבע מאות קטעי גניזה ממשנה תורה.⁸ עלה בידינו כי מבדיקתם של שלושה קטלוגים בלבד, אם כי בהם רוב מנין של הקטעים, יוצא כי מספר הקטעים הוא כאלף מאתיים קטעי גניזה. מדובר, אם כן, בכמות עצומה של נתונים, עדויות

6 יש להוסיף הסתייגות מהמספר הנ"ל, שכן אם במכון נמצאים כתבי יד נוספים שלא הוזכרו ברשימת כתבי היד של לווינגר וקופפר, הרי שמספר קטעי הגניזה הוא קטן יותר. מן הצד השני ישנם קטעי גניזה שעדיין לא מצויים תצלומים שלהם במכון לתצלומי כתבי יד, ועל כן מספרם האמיתי גדול יותר.

7 דנציג, קטלוג, מבוא עמ' סה – סו (ההדגשה במקור).

8 Brody, Robert & Wiesenberg E.J., A Hand-List of Rabbinic Manuscripts in the Cambridge Genizah Collection, Volume 1, Taylor Schechter New Series מספר זה אינו מדויק. במפתח של קטלוג זה (בניגוד לקטלוג של אוסף אדלר, ראה לעיל) נרשמו הקטעים לפי מיקומן ברמב"ם, כך שכל יחידה ברמב"ם שיש עליה קטע מהגניזה נרשמה בשורה נפרדת. מכך יצא שלפעמים קטע אחד נרשם כשתי שורות נפרדות או יותר, כאשר יש בו שתי יחידות לא רצופות, דבר מצוי מאד בקטעי הגניזה. משום כך המספר שנקבתי הינו הערכה גסה בלבד. כאן המקום להודות לד"ר עזרא שבט, מהמכון לתצלומי כתבי יד, שסייע לי רבות באיסוף נתונים אלו בפרט, ובהכרת משעוליה ונתיבותיה של הגניזה הקאהירית בכלל.

נוסח של משנה תורה לרמב"ם, שלמרות המחקר הרב שהוקדש לעדי הנוסח של 'משנה תורה', בקבוצה זו כמעט שלא עסקו כלל (עד למהדורת 'רמב"ם מדויק', ראה להלן).⁹

חשיבותן המיוחדת של קטעי הגניזה בחקר נוסחו של הרמב"ם נובעת בעיקר משתי סיבות:

א. קטעים אלו הם מזרחיים, אזור מצריים, חלב, ארץ ישראל, מקומות הקרובים לרמב"ם עצמו ולצאצאיו, וסביר שנשמרו שם הספרים הקרובים ביותר לרמב"ם, כפי שנפרט בהמשך.¹⁰

ב. קטעים אלו נשמרו כ'מאובנים', לא חלה בהם יד אדם במשך מאות שנים, לא נעשו בהם 'תיקונים' וממילא הנוסח המקורי שבהם נשמר.

לצורך איתור קטעי הגניזה השתמשנו בשלושה קטלוגים, שהוזכרו לעיל: האחד של 'יד הרב הרצוג' לקטעי הגניזה שבספריית קיימברידג' (הסדרה הישנה – T-S OS). הקטלוג השני הוא של של ברודי, גם הוא לקטעי הגניזה שבספריית קיימברידג' (T-S NS). הקטלוג השלישי הוא של נחמן דנציג לקטעי הגניזה שבאוסף אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק.

על פי קטלוגים אלו בדקתי כמאה ושלושים קטעי גניזה מספרים שונים של משנה תורה, בעיקר המדע, זרעים ושופטים. במהלך בדיקה אקסטנסיבית זו ערכתי רשימות של שינויי הנוסח שבין קטעי הגניזה לעדי נוסח אחרים של משנה תורה, על פי רוב מתוך המצויין בילקוט שנו"ס שבמהדורת הר"ש פרנקל¹¹. מתוכם בחרתי במאמר זה דוגמאות נבחרות אותן ניתחתי באופן אינטנסיבי, הן במישור הפילולוגי והן במישור הפרשני – למדני.

רוב רובם של הדוגמאות (ט"ו מתוכם) נבחרו מספר זרעים. על ספר זה יש שלוש מהדורות מדויקות: מהדורתו של הרב קאפח, המהדורה של הר"ש פרנקל, ובשנים האחרונות הודפס ספר זרעים במסגרת מהדורה חדשה של הר"י שילת, 'רמב"ם מדויק', שהולכת ונדרסת ועיקר עניינה הוא בנוסחו של הספר. כך שניתן יהיה לבחון את טיבן של קטעי הגניזה, על פי השוואתן, בין היתר, לשלוש המהדורות הנ"ל ובייחוד למנגנוני שינויי הנוסח הקיימים בשתיים האחרונות. שלוש הדוגמאות האחרות לקוחות מתוך הספרים: מדע, אהבה ושופטים, כאשר בכל אחת מהן ישנו ייחוד מסוים, כפי שיתפרש בגוף המאמר.

בחינת קטעי הגניזה, ייעשה בשני מישורים. בראשון, נשווה כאמור את נוסח הגניזה לעדי הנוסח האחרים של משנה תורה, דפוסים וכתבי יד, כשעל כתה"י וחלק מהדפוסים למדנו מתוך שינויי הנוסח במהדורות הנזכרות לעיל, למעט מקרים יוצאי דופן, בהם בדקנו באופן ישיר את כתבי היד. במשור השני נבדוק את נוסח ההלכה לאור מקורותיה ופרשניה. לשם

9 ככלל, חקר הגניזה התמקד בחשיפת מקורות חדשים, כך שחיבורים שכבר נדפסו לא נבדקו עדיין כדבעי לאור קטעי הגניזה. ראה על כך במבוא הנ"ל של דנציג, עמ' כח – כט.

10 טענה זו התפרסמה לאחרונה ע"י הר"י שילת בסוף מאמרו 'פירוש המשנה לרמב"ם וההדרתו בדורנו'.

11 במהדורה זו לא נעשה שימוש שיטתי בקטעי הגניזה. מקום אחד שהובא קטע גניזה הוא בהלכות נזקי ממון (ד:ד), ומקום נוסף (בו נבדק קטע גניזה גדול יחסית) הוא בהלכות יבום וחליצה (ה:טו – ז:ג), ראה שם בהקדמה לילקוט שנו"ס לספר נשים.

כך נשווה את נוסח משנה תורה לנוסח התלמודים, התוספות או המדרשים מחד, ומאידך נעיין בפרשני הרמב"ם ונבדוק הן את הנוסח אותו פירשו, והן את פירושיהם גופא. כל זאת כדי לנסות ולקבוע מהו נוסח המקור, אם כי לעיתים, נראה שנוסח המקור עצמו אינו אחיד, וזאת משום חזרה או תיקון שעשה הרמב"ם עצמו.¹²

12 כמו בדוגמא ד (הלי' ק"ש ג:ז), על חזרתו של הרמב"ם בהלכה זו.

באדיבות: Consistoire Israelite de Paris, and the custodian, Alliance Israelite Universelle

דוגמאות לשנויי נוסח

א. תרומות א"א

דפוסים:

פירות העכו"ם שגדלו בקרקע שקנה בא"י, אם נגמרה מלאכתם ביד עכו"ם ומרחן העכו"ם פטורין מכלום שנאמר דגנך ולא דגן עכו"ם, ואם לקחן ישראל אחר שנתלשו קודם שתגמר מלאכתן וגמרן ישראל חייבין בכל מן התורה, ומפריש תרומה גדולה ונותנה לכהן, ותרומת מעשר ומוכרה לכהן, ומעשר ראשון היא שלו מפני שהוא אומר ללוי במעשר ולכהן בתרומת מעשר אני באתי מכח איש שאין אתם יכולין ליטול ממנו כלום, ומפני מה אמרו לא יתן תרומת מעשר לכהן כתרומה גדולה לפי שנאמר בתרומת מעשר כי תקחו מאת בני ישראל את המעשר טבל שאתה לוקח מישראל אתה מפריש ממנו תרומת מעשר ונותנה לכהן, אבל טבל שאתה לוקח מן העכו"ם אין אתה נותן לכהן התרומת מעשר שהפריש ממנו אלא מוכרה לכהן ולוקח דמיה.

גניזה, כ"י קיימברידג', T-S, N.S. 256.36

פירות הגוי שגדלו בקרקע שקנה בארץ ישראל, אם נגמרה מלאכתם ביד הגוי ומרחן הגוי פטורין מכלום שני' דגנך ולא דגון גוי, ואם לקחן ישראל אחר שנתלשו קודם שתגמר מלאכתן וגמרן ישראל חייבין בכל מן התורה, ומפריש תרומה גדולה ונותנה לכהן, ותרומת מעשר ומוכרה לכהן, ומעשר ראשון והרי הוא שלו מפני שהוא אומר ללוי במעשר ולכהן בתרומת מעשר אני באתי מכח איש שאין אתם יכולין ליטול ממנו כלום: ומפני מה לא יתן תרומת מעשר לכהן כתרומה גדולה לפי שנאמר בתרומת מעשר כי תקחו מאת בני ישראל את המעשר וג' טבל שאתה לוקח מישראל אתה מפריש ממנו תרומת מעשר ונותנה לכהן, אבל טבל שאתה לוקח מן הגוי אין אתה נותן לכהן תרומת מעשר שתפריש ממנו אלא מוכרה לכהן ולוקח דמיה.

בהלכה זו שינויי נוסח רבים, ולא נתייחס כאן לכולם. מפורסם הוא שהמילה גוי הוחלפה בכל הספרות היהודית ע"י הצנזור לעכו"ם, ולכן לא נמצא את האחרונה כלל בכתבי היד.

שינוי הנוסח שבו נתמקד מתייחד בכך שבדרך כלל אין מגדירים שינוי מסוגו כשינוי נוסח כלל. הכוונה היא לאות ו"ו שבמילה דגון, אות שחסרה בדפוסים (גם בפ וק) וברוב כתבי היד, אך מופיעה בקטע הגניזה. בכ"י המיוחס, אוקספורד 598, הנוסח דומה: דיגון (וכך נקבע בר"מ). עוד שני עדי נוסח (המובאים בילקוט שנו"ס) בהם מופיע דגון או (דיגון): כית"ס (תימני) וכיס"א (ספרדי). המטפלים בנוסחים ומהדירים שונים מורגלים לומר כי כתיב מלא וחסר אינו נכלל בהבאת שינויי הנוסח, כך שיייתור ו"ו או יו"ד נעלם ברוב הפעמים ממדורי שינויי הנוסחאות. לא כך במקרה שלפנינו (לגבי הו"ו הדברים אמורים, ולא לגבי היו"ד). סוגיה ערוכה היא בגיטין (מז ע"א):¹³

13 שנו"ס דלהלן (ציינו רק חלק כמובן) הם ע"פ מהדורת מכון התלמוד הישראלי השלם (דקדוקי סופרים

אמר רבה¹⁴ אע"פ שאין קנין לעובד כוכבים בארץ ישראל להפקיע מידי מעשר שנאמר כי לי הארץ לי קדושת הארץ אבל יש קנין לעובד כוכבים בא"י לחפור בה בורות שיחין ומערות שנאמר השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם ור"א¹⁵ אומר אע"פ שיש קנין לעובד כוכבים בא"י להפקיע מידי מעשר שנאמר דגןך ולא דגן עובד כוכבים אבל אין קנין לעובד כוכבים בא"י לחפור בה בורות שיחין ומערות שנאמר לה' הארץ¹⁶ במאי קמיפלגי מ"ס דגןך ולא דגן עובד כוכבים ומר סבר דיגוןך ולא דיגון עובד כוכבים

ופירש שם רש"י¹⁷:

דיגוןך ולא דיגון של עובד כוכבים - שאם מירחן עובד כוכבים והן שלו בשעת מירוח שהוא גמר מלאכתן למעשר מירוח העובד כוכבים פטרן ואפי' לקחן מישראל בשבולין אבל אם הגדילו בקרקע העובד כוכבים ולקחן ישראל בשבולין ומירחן חייבין במעשר דקרקע א"י ביד עובדי כוכבים לא הופקעה קדושתה

על פי פירושו¹⁸ אם כן, יוצא ששתי שיטות הן בקביעת נקודת הזמן שנדרשת בה בעלות ישראל כדי להתחייב במעשרות. לרבה המירוח הוא הקובע, ובין אם הקרקע של גוי או של ישראל, אם המירוח היה ביד ישראל חייב, ואם ביד גוי פטור. לרבי אלעזר ההיפך: בין אם המירוח היה ביד גוי ובין ביד ישראל, אם הקרקע בה גדלה התבואה שייכת לישראל חייב, ואם לגוי פטור. בשני מקרים לפי זה ייפרדו השיטות, בקרקע ישראל כשמרח הגוי, ובקרקע הגוי כשמרח הישראל. לרבה חייב רק במקרה השני, ולר"א רק בראשון. אף דרשת הפסוק תלויה בשתי השיטות, לרבה 'דיגוןך ולא דיגון הגוי', ולר"א 'דגןך ולא דגן הגוי'.

הרמב"ם פסק בשני המקרים כרבה. בהלכה דידן (א:יא) פסק, כאמור, שפירות הגוי שמכרן לישראל, ומרחן ישראל חייבין בתרומות ומעשרות. בהלכה י"ג פסק שפירות ישראל שמכרן לגוי ומרחן הגוי פטורין. לאור זאת תמוה מה שהביא בהלכה י"א (לפי נוסח הדפוסים) את דרשתו של ר"א: דגןך ולא דגן גוי, והרי רבה דורש: דגוןך ולא דגון גוי. האחרונים נדרשו לתמיהה זו, והלכו כל אחד בדרכו ליישב את הדברים¹⁹. אכן לפי הנוסח שבגניזה (ובשלוש עדי הנוסח) לא קשיא מידי, שהרי דרשתו של רבה היא זו שמובאת בהלכה. היה מקום לדקדק על עדים אלו, מה טעם שינה הרמב"ם וכתב 'דגןך ולא דגון גוי', ולא 'דגוןך ולא דגון גוי' כבגמרא, אלא שהחילוק ברור: בגמרא מופיע קודם הדרשה הביטוי 'מר סבר', ואילו ברמב"ם

השלם), עמ' רנ - רנב, וראה שם בהקדמה לזיהויים של הסימונים של עדי הנוסח.

14 רבה - בכ"ז צ (קודם התיקון): רבא, וכן חלק מהראשונים, ראה שם הערה 69, 80.

15 ור"א - בכ"ז ר' וכ"ז 27: ר' אלעזר

16 לה' הארץ - בכ"ז: א1, ח, מ, 27: כי לי הארץ (וראה שם נוסחים נוספים), ועייין שם בהערה 77, שהביאו מהירידב"ז שתיקן כן מדעתו, והסביר שרבה ור"א דרשו אותו פסוק כל אחד לעניינו.

17 במהדורה הנ"ל הביאו (בהערה 79) מכ"ז א1 דבור נוסף של רש"י: דיגון לשון אסיפה ומירוח.

18 וראה שם בתוד"ה מר סבר, שחולק, ומסביר שאף לר"א דיגון הגוי פטור.

19 ראה בספר המפתח על אתר, וראה עוד: דרך אמונה (על ההלכה דידן), ציון ההלכה, אות רל"א.

מופיע 'שנאמר', כך שלא ניתן היה לכתוב אחר 'שנאמר' מילה שלא כתובה בתורה.²⁰ מכאן ניתן לשער את היווצרותו של הנוסח שבדפוסים. חוסר הסימטריה שבדרשה כפי שכתבה הרמב"ם: 'דגנך ולא דגון', פתח בדגן (ללא ו"ו) וסיים בדגון, צרם ככל הנראה לאחד המעתיקים או הלומדים, ובא להשוות את השונים והשמיט את הו"ו גם בסיום.²¹

ב. תרומות (יב:כב)

דפוסים:

עשרה אין חולקין להן תרומה בבית הגרנות אע"פ שהן אוכלין אותה או מאכילין אותה, ואלו הן: החרש, והשוטה, והקטן שאין בו דעת לפרוש חוקו מפני שאין באלו דעת, והטומטום, והאנדרוגינוס מפני שהן בריה בפני עצמן, והעבד שמא יראוהו העוברים בשדה ויעידו עליו שהוא כהן, והערל והטמא מפני שהן מאוסין, והאשה שמא תתגרש ומפני הייחוד, והנושא אשה שאינה הוגנת לו קנסו אותו שלא יחלוק בבית הגרנות עד שייגרשנה, וכולן משלחין להן לבתיהן וחולקין להן כשאר קדשי הגבול, חוץ מן הנושא אשה שאינה הוגנת לו והטמא והערל שאין משלחין להן כלל.

גניזה, כ"י פריס – כ"ח, A 95 III :

עשרה אין חולקין להן תרומה בבית הגרנות .. והקטן שיש בו דעת לפרוש חוקו מפני שאין באלו דעת טומטום והנדרגינס מפני שהן בריה בפני עצמה ... וכולן משלחין להן לבתיהם וחולקין להן כשאר קדש הגבול ומשלחין להן לבתיהם חוץ מן ...

גניזה, כ"י אדלר N.S. 36.12 :

... ושוטה והקטן שיש בו דעת לפרוש (ש) ח(ו)ק²² מפני שאין ב(אלו) דעת ... וכולן משלחין להם ל(ב)תיהם וחולקין להן (ב)שאר²³ קדשי הגבול (ומש)לח(י)ן לה(ם) לבתיהם חוץ ...

בהלכה זו נתייחס לשני מוקדים שונים של שנויי נוסח. בסעיף הנוכחי נתייחס למוקד הראשון (שאף הוא נחלק לשניים): שאין שיש; חיקו - חוקו

החלק הראשון במוקד זה מתייחס למילה שאין בביטוי 'שאיין בו דעת', שכאמור, בשני קטעי הגניזה הנוסח הוא שיש. בפ קבעו: שאין, אך העירו הן על הדף והן בילקוט שנו"ס, שכבר בדפוסים אנו מוצאים שינויי נוסח במילה זו. בדפוסים הישנים עד לוונציה של"ד (ולא

20 ועיין בציון ההלכה (ראה בהערה הקודמת), שיישב כך את נוסח הרמב"ם שבדפוסים, אך לנוסח האחר מיושב עוד יותר.

21 דרשה זו נזכרה עוד על ידי הרמב"ם בארבע מקומות: הלכות מעשר (יא:טו), תשובות (בלאו) קט, של"ו, של"ז. רק בשל"ז הנוסח דגון. בכל השאר: דגן, ועיין בהערה בר"מ על ההלכה דידן שיישב את הדברים.

22 יש להסתפק כאן אם 'חיקו' או 'חוקו' (וכן העיר בר"מ), ויותר נראה: 'חוקו'.

23 כך נראה לי יותר, אם כי יש מקום לראות כאן: 'כשאר'.

עד בכלל) היה הנוסח 'שיש בו דעת'. משם ואילך נתקבל הנוסח שאין, וכל זאת על פי הגהה מתוך 'הספר המוגה', דהיינו הגהות בכת"י שנמצאו על עותקים מדפוס וונציה רפ"ד וש"י – שי"א.²⁴ גם בכתבי היד חלוקים הממצאים. בילקוט שנו"ס הביאו את כת"י אוקספורד 572 ככת"י היחיד הגורס שאין. בר"מ הוסיף כי נוסח זה נמצא גם בכ"י מוסד הרב קוק 907 (תימני). לעומתם בשאר כתבי היד שנבדקו במהדורת פרנקל, ובתוכם כת"י אוקספורד 598 הנוסח: שיש, וכך גם נקבע בק"מ.²⁵ ור"מ.²⁶ שני הגניזה דלעיל תומכים, כאמור, בנוסח זה.

לבד, אם כן, מכת"י אחד והגהה על גבי עותק נדפס שנעתקה לדפוסים הבאים, המוסרות את הנוסח 'שאיין' כל עדי הנוסח האחרים מוסרים על הנוסח 'שיש'. יש לשער לאור זאת כי הנוסח המקורי הוא: 'שיש', ומסיבות מסוימות הוא 'תוקן' ל'שאיין'. עדיין מחובתינו להסביר את מניעיו של התיקון הנ"ל, מניעים שהרוצה לאחוז בנוסח 'שיש' יידרש להתמודד אתם.

שתי נקודות נראות לנו כמסבירות באופן סביר את המניע לתיקון. הראשונה: הגיון טקסטואלי פנימי. הלשון: 'החרש, והשוטה, והקטן שיש בו דעת לפרוש חוקו מפני שאין באלו דעת', הפותחת ב'שיש דעת' ומסיימת ב'שאיין' נראית כסתירה מיניה וביה.²⁷ הנקודה השנייה, נקודה כבדת משקל, מצויה במקורותיה של הלכה זו.

שינוי בתוספתא חגיגה (א:ב):²⁸

קטן יוצא בעירוב אמו וחייב בסוכה ומערכין עליו מזון שתי סעודות בעירובי תחומין יודע לנענע חייב בלולב יודע להתעטף חייב בציצית יודע לדבר אביו מלמדו שמע תורה ולשון קודש ואם לאו ראוי לו שלא בא לעולם יודע לשמר תפלו אביו לוקח תפלין אליו כיצד בודקין אותו מטבילין אותו ונותנין לו חולין לשם תרומה יודע

24 ובתוספתא כפשוטה (זרעים א, עמ' 480, הערה 77) שיער כי תיקון זה נעשה בעקבות הכס"מ (על אתר) שכתב: 'ומה שכתב וקטן שאינו יודע לפרוש חוקו'. אמנם לאחר מכן כתב (בדפוסים הרגילים): 'ובספרי רבינו כתוב שאין בו דעת כלומר שאין בו דעת לפרוש כפיו', אמנם כבר העיר שם בתוספ"כ שבדפוס הראשון של הכס"מ (וונציה של"ד) הנוסח בכס"מ הוא: 'שיש בו דעת כלומר שיש בו דעת לפרוש כפיו' (וכך תוקן בפ).

25 ובהערה זו שם כתב: 'כ"ה הנוס' בכל כ"י שברשותי'.

26 בתוספתא כפשוטה, זרעים א, עמ' 480, גרס ברמב"ם: 'שאיין בו דעת לפרוש חוקו', ובהערה 77 כתב: 'כגו' שני כתי"י על קלף. אבל בכל הדפוסים הישנים וכן בשני כתי"י תימן ובכת"י מזרחי עתיק: שיש בו דעת'. בתחילת הכרך (עמ' יג) זיהה את שני כתבי היד שעל קלף ככת"י ביה"מ של נויארק, רבינוביץ 01304; זולצברגר D526/263. בעזרתו של ד"ר עזרא שבט (מהמכון לתצלומי כת"י) הצלחתי לאתר את הכת"י הראשון (אך לא את השני). סימונו כיום: כ"י בהמ"ל RAB 350 (סרט: 505530, וראה לעיל בפרק תיאור כתי"י). הנוסח בו (דף רלט ע"א): 'והקטן שאין בו דעת לפרוש חלקו (ובהערה 78 שם העיר שטעות היא, וצ"ל חוקו) מפני שאין באלו דעת ... וכולן משלחין לביניהן להם (ב) שאר קדשי הגבול ומשלחין להם לבתיהם חוץ מן...'

27 השערה זו כבר הועלתה ע"י הרב קאפח, ובילקוט שנו"ס .

28 על פי מהדורת ליברמן (וכן להלן בתוספתא תרומות), ומשם הערתי על שנו"ס השייכים לעניין. במהדורות הדפוס הרגילות זוהי הלכה ג.

לשמר גופו אוכליין על גופו טהרות ידיו אוכליין על ידיו טהרות יודע לפרוש חוקו²⁹
חולקיין לו על הגורין³⁰ ...

תוספתא זו הובאה (בשינויי לשון) ונידונה בגמרא (סוכה מב ע"א – ע"ב):

תנו רבנן: קטן היודע לנענע - חייב בלולב, להתעטף - חייב בציצית, לשמור תפילין - אביו לוקח לו תפילין. יודע לדבר - אביו לומדו תורה וקריאת שמע. תורה מאי היא? - אמר רב המנונא: תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב. קריאת שמע מאי היא? פסוק ראשון. היודע לשמור גופו - אוכליין על גופו טהרות, לשמור את ידיו - אוכליין על ידיו טהרות. היודע לישאל, ברשות היחיד - ספיקו טמא, ברשות הרבים - ספיקו טהור. היודע לפרוס כפיו חולקיין לו תרומה בבית הגרנות.

לעת עתה נניח להבדלי הנוסח שבין המקור בתוספתא למובאה בבבלי, ונתמקד בדין שכיוון שהקטן יודע לפרוש (חוקו או כפיו, ראה להלן) חולקיין לו תרומה על הגורין. התמיהה אם כן על הנוסח 'שיש' גדולה, שכן פסק הרמב"ם הוא בסתירה לתוספתא. שזוהי העילה לתיקון נוסח הרמב"ם ל'שאיין' ניתן להביא סיוע מהמאירי:

ובקצת ספרים נמצא לגדולי המחברים שאין חולקיין תרומה לקטן שיש בו דעת לישא את כפיו אלא ששמענו שטעות סופר הוא וראוי להיות וקטן שאינו יודע וכו'

כדי להציל את הנוסח 'שיש' מן הסתירה, נידרש לתוספתא נוספת (תרומות, י:יח):

עשרה אין חולקיין להם בבית הגרנות אלו הן חרש שוטה וקטן טומטום ואנדרוגינוס נשים ועבדים וערל וטמא והנושא אשה שאינה הוגנת לו וכולן נותנין להן תרומה מתוך הבית חוץ מן הטמא והנושא אשה שאינה הוגנת לו

אף תוספתא זו הובאה (בשינויי לשון) ונידונה בגמרא (יבמות, צט ע"ב):

ת"ר: עשרה אין חולקיין להם תרומה בבית הגרנות, ואלו הן: חרש, שוטה, וקטן, טומטום, ואנדרוגינוס, והעבד, והאשה, והערל, והטמא, ונושא אשה שאינה הוגנת לו; וכולן משגרין להם לבתיהם, חוץ מטמא ונושא אשה שאינה הוגנת לו. בשלמא חרש שוטה וקטן - לאו בני דיעה נינהו ...

לכאורה – סתירה לפנינו. הסתירה בין התוספתא בחגיגה (שהובאה בגמרא סוכה) לחברתה בתרומות (שהובאה בגמרא יבמות), היא שבעוד שמהראשונה עולה כי כל קטן אין חולקיין לו בבית הגרנות, הרי שבשניה מפורש שאם הקטן יודע לפרוש חוקו (כלשון התוספתא, או 'כפיו' כלשון הגמרא) – חולקיין לו. ביישוב הסתירה נחלקו רש"י ותוס'. אך נקדים ונציע סוגיא שלישית שמהווה קצה חוט ליישוב הסתירה בין שתי הסוגיות הקודמות. המדובר הוא במשנה במגילה (כד ע"א):

29 לפרוש חוקו - בכ"י ערפורט ולונדון: 'לפרוס את חיקו'.

30 על הגורין - בכ"י ערפורט - 'בגורין'.

קטן קורא בתורה ומתרגם, אבל אינו פורס על שמע ואינו עובר לפני התיבה. ואינו נושא את כפיו.

משנה זו סותרת לכאורה את הסוגיא בסוכה שהבאנו לעיל לפיה יש מציאות של קטן היודע לפרוש כפיו,³¹ ובפשטות משמע שאין המדובר על ידיעה פוטנציאלית גרידא אלא שכך הוא נוהג בפועל.³² עלה בידינו כעת שלסוגיא זו בסוכה הקובעת שקטן הנושא כפיו חולקין לו תרומה בבית הגרנות יש סתירה משתי חזיתות. הסתירה מיבמות ממנה משמע שכל קטן אינו חולק בבית הגרנות, והסתירה ממגילה שמפורש בה שקטן כלל אינו נושא כפיו.³³ פתרונו של רש"י כורך את שתי הקושיות זו בזו:

חולקין לו תרומה בבית הגרנות - ומקמי הכי אין חולקין לו בגורן, אבל משגרין לו לביתו אם יודע לשומרה בטרה, דהכי תניא בגמרא דנושאים על האנוסה ביבמות (צט, ב): עשרה אין חולקין להם תרומה בבית הגרנות: חרש שוטה וקטן כו', וכולן משגרין להם לבתיהם, בבית הגרנות אין חולקין להם - שבזיון תרומה הוא, שאין כל רואיו יודעים בו שהוא בקי לשומרה, אבל לביתן משגרין להם הבקאים ומכירין בהם, ומשיודע לפרוס כפיו ופורס בצבור - הכל יודעים שהביא שתי שערות, שאין קטן פורס כפיו, כדאמרין במגילה (כד, א), הלכך חולקין לו.

תורף התירוץ מצוי בסוף דבריו: 'ומשיודע לפרוס כפיו ופורס בצבור הכל יודעים שהביא שתי שערות שאין קטן פורס כפיו'. יסוד הכל אם כן מצוי במשנתנו במגילה: 'שאיין קטן פורס כפיו', 'רש"י מפרשה בדווקא - כל קטן. מכאן שמה שהובא בגמרא סוכה שמשודע לפרוס כפיו חולקין לו תרומה בגורן, מקבל פרשנות מחודשת, דהיינו שכיוון שפורס כפיו בציבור הכל יודעים שהביא שתי שערות וגדול הוא, ולכן חולקין לו.³⁴ לפי פרשנות זו יוצא שכשם שכל קטן לא פורס כפיו כך גם לא חולקים לו תרומה, ונתיישבה אם כן גם המובאה ביבמות (התוספתא בתרומות) ממנה עלה שלכל קטן אין חולקין.

תוס' (שם, ד"ה היודע לפרוס כפיו) מייאנו ביישוב זה:

.. ולא משמע הכי אלא בקטן ממש איירי דומיא דהיודע לדבר אביו מלמדו תורה והיודע לשחוט וכן כולהו אחריני והא דאמר בנושאים על האנוסה (יבמות דף צט: ושם) דאין חולקין תרומה לקטן בבית הגרנות היינו כשאינו יודע לישא את כפיו

31 כמובן שסתירה זו היא רק לפי הנוסח 'כפיו' ולא לפי הנוסח שבתוספתא 'חוקו', או 'חיקו', אלא שכאמור בגמרא הנוסח 'כפיו', ולאור זאת דינוי הראשונים, וראה להלן.

32 וראה להלן שהרמב"ן דווקא קיבל אפשרות זו, שהמדובר על ידיעה גרידא.

33 סוגיא נוספת ממנה עולה קושיא נוספת היא זו בחולין (כד ע"ב): 'ת"ר: נתמלא זקנו, ראוי ליעשות שליח ציבור ולירד לפני התיבה ולישא את כפיו. מכאן עולה לכאורה שאף גדול שהביא שתי שערות לא ישא כפיו עד שיתמלא זקנו, וראה שם בתוס', ונראה שכמותה פסק הרמב"ם (תפילה טו: ד), מכל מקום לצורך הבירור כאן לא נרחיב בסוגיא זו.

34 ובריטב"א (על הסוגיא בסוכה) הביא, שאף הראב"ד סובר כרש"י.

והא דתנן בפרק הקורא את המגילה עומד (מגילה דף כד. ושם) דקטן אינו נושא את כפיו היינו בפני עצמו אבל עם הגדולים נושא ...

הסיבה לדחיית פירושו של רש"י היא התוכן הכללי של הלכה זו בתוספתא. כל הדוגמאות האחרות עוסקות בקטן היודע לבצע פעולות מסוימות עוד בקטנותו, ומתוך כך חלין עליו דינים מסוימים. אף כאן אם כן צריך לומר שעוד בקטנותו אם יודע הוא לישא כפיו – חולקין לו תרומה. מתוך כך מיישבים תוס' את הסתירה ממגילה באופן שונה. את המשנה במגילה הם מצמצמים: דווקא בפני עצמו אינו נושא אך עם גדולים נושא. לפי זה המובאה בסוכה מתפרשת דווקא עם אחרים.³⁵ החסרון בתירוץ זה, לבד החילוק, שאינו מפורש במשנה ובתוספתא, בין נושא בפני עצמו לעם הגדולים, הוא שהסתירה מיבמות (תוספתא תרומות) עדיין קיימת ששם משמע שכל קטן אין חולקין לו.

בעקבות כך נאלצים תוס' לצמצם גם את המובאה ביבמות, כפי שכתבו ביבמות שם (ד"ה ואלו הן חש"ו):

היינו דוקא בקטן שאינו יודע לישא כפיו דבסוף לולב הגזול (סוכה מב. ושם) תניא יודע לישא את כפיו חולקין לו תרומה ואקטן קאי התם ...

אם כן, לא על כל קטן נאמר שאין חולקין לו, כסתמת התוספתא, אלא דווקא בשאינו יודע לפרוס כפיו.

לסיכום שיטתם - תוס' דוחים את פרשנותו של רש"י לתוספתא בחגיגה (המובאת בסוכה), ומפרשים שאכן קטן יכול לישא כפיו, ומאז חולקין לו תרומה. מתוך כך הם מעמידים את המשנה במגילה, דווקא כשפורס בפני עצמו, ואת התוספתא תרומות (המובאה ביבמות) דווקא בקטן שאינו יודע לפרוס כפיו.

אם נתמקד שוב בסתירה בין שתי התוספתות, זו שבתרומות (אין חולקין לכל קטן) וזו שבחגיגה (חולקין לקטן היודע לישא כפיו), הרי ששני תירוצים מצאנו. לרש"י זו שבתרומות מתפרשת כפשוטה, וזו שבחגיגה יש להסביר שאינה עוסקת בקטן אלא בגדול. לתוס' דווקא זו שבחגיגה מתפרשת כפשוטה, ואילו את זו שבתרומות יש להעמיד דווקא בשאינו יודע

35 שיטה שלישית ממוצעת בין רש"י לתוס', יש ברמב"ן (חולין כד ע"ב):

והא דאמרין בשלהי פ' לולב הגזול קטן היודע לנענע חייב בלולב וכו' היודע לפרוש את כפיו חולקין לו תרומה בבית הגרנות בשלמד קאמר לפי שבא לכלל כהן משרת אבל לא שיהא נושא כלל עד שיביא ב' שערי' ולא ראוי לישא עד שיתמלא זקנו ובתוספות מפרשים שהוא פורס עם הגדולים לבסומי קלא כמו שהיו עושים בשיר כדאמרין בערכין בין רגלי הכהנים היו עומדים וצוערי הלויים היו נקראים, ורש"י פיר' כשהביאו ב' שערות ולא משמע הכי דרישא קתני קטן וסיפא נמי קתני קטן [במהדרות הרא"ז מלצר מתחילה כאן פסקא חדשה] יודע לשחוט מותר לאכול משחיטתו והוא שגדול עומד על גביו והיינו ודאי בקטן ממש.

והנה בעיקר ההלכה נקט כרש"י שקטן אינו נושא כפיו כלל, אך באופי תירוצו דומה הוא לתוס', שהתוספתא דחגיגה מתפרשת על קטן. גם בריטב"א על הסוגיא בסוכה מובא תירוץ זה, וראה באוצר מפרשי התלמוד לסוכה מ"ב ע"א (עמ' תקד), הערה 95.

לפרוס כפיו. המשותף לשתי השיטות שבאו ליישב את הסתירה ולא הניחו שמחלוקת יש בין התוספות.

אולי ניתן לשער כי הרמב"ם מאן ביישובים הנ"ל, כפי שנפרט, וכיוון שהסתירה נותרה בעינה, נאלץ הוא לפסוק כאחת מהן, ודווקא זו שבתרומות שכן זהו עיקר מקומן של הלכות תרומות. נותר עלינו להוכיח כי הרמב"ם מאן ביישובים של רש"י ותוס'.

כאמור, יישובו של רש"י מתבסס על המשנה במגילה הקובעת כי כל קטן אינו נושא כפיו. מתוך זה נוצרה ההבנה המחודשת בתוספתא דחגיגה ש'היודע לפרוס כפיו' הכוונה היא לגדול (בניגוד להקשר הכללי שם) מה שפותר גם את הסתירה מהתוספתא דתרומות. אמנם לרמב"ם כלל לא היתה סתירה בין המשנה במגילה לתוספתא דחגיגה, כפי שנרחיב כעת.³⁶ בכך אנו מגיעים לחלק השני של המוקד הראשון של שינויי הנוסח בהלכה זו, בעניין הביטוי 'לפרוש חיקו', שינוי נוסח שמקורן בתוספתא דחגיגה, והמובאה שלה במסכת סוכה.

כפי שציטטנו לעיל הנוסח שבתוספתא עצמה הוא: 'יודע לפרוש חוקו חולקין לו על הגורן'. הערנו שם כי גם בשני עדי נוסח אחרים של התוספתא ההבדל היחידי שאולי משמעותי הוא במילים 'את חיקו' במקום 'חוקו'. לעומת זאת בגמרא סוכה הנוסח בכל עדי הנוסח הוא: 'לפרוס כפיו'.³⁷ מקור שלישי הוא הספרי זוטא (שלח, טו:לח, עמ' 289): 'וכל שהוא יודע לפתוח חיקו'. והנה ברמב"ם בדומה לתוספתא³⁸ סובבים שינויי הנוסח בהבדל בין 'חיקו' ל'חוקו', כדלהלן: בשני קטעי הגניזה דלעיל, בכ"י ר', בכיתאב"ן, ובדפוסים: 'חוקו'. אוקספורד 598,³⁹ אוקספורד 600, בהמ"ל 298, מוה"ק 907, כתי"ת שבמהדורת ק וכל כתי"ת שבמהדורת פ (מלבד ר' וכיתאב"ן): 'חיקו' (וכך קבעו בשתי המהדורות הנ"ל וכן בר"מ). ב: 'חוקו', ויכול להשתמע כאחד הקודמים.

ואמנם בכסף משנה פירש נוסח זה: 'ופירושו שאינו יודע לפרוש כפיו', אך פירוש זה אינו מתיישב עם הלשון.⁴⁰ יותר מסתבר כדברי רש"י בביצה, יג ע"ב, שעל דברי הגמרא

36 וראה במהר"י קורקוס על אתר ניסה בתחילה להשוות דעת הרמב"ם לרש"י, אך זאת לפי ההנחה שלשיטה זו צריך שני תנאים, הן שיביא שתי שערות, והן שידע לפרוש חיקו, ואין נראה כך מלשון רש"י, ואולי משום כך כתב בסוף דבריו 'ואין כל זה נוח'.

37 וכעין זה במדרש הגדול (שלח, טו:לח, עמ' רנא): 'לפרוס ידיו'.

38 על כך שהרמב"ם נקט כלשון התוספתא כבר עמד החסדי דוד, חגיגה (ג:א). אמנם בעניין הסתירה שבין התוספות, כתב הוא (בתרומות י:ח): 'וע"ש באיזה קטן איירי, דהיינו שלא ראה כאן סתירה, אלא שהתוספתא בתרומות סתמה, וזו שבחגיגה באה ופרשה'.

39 ברמב"ם מדויק הסתפק אם הנוסח שם 'חוקו' או 'חיקו', ומעיון בגוף כתי"ת נראה שהי' נרבה לח' (כפי ששיער שם – כך עולה גם מהשוואה למופעים האחרים של האות ח' בכתי"ת זה), ולכן נראה להכריע שהנוסח שם: 'חיקו'.

40 וראה בבית יוסף או"ח, קכ"ח: לד, שפירש שיטת הרמב"ם (תפילה טו:ד, ראה להלן) וזה לתוס', ומשתלבים הדברים עם פירושו כאן בכסף משנה מהם עולה כי יש קטן הנושא כפיו. ובמהר"י קורקוס העלה בתורת אפשרות שמה שכתב הרמב"ם חיקו ולא כפיו בא לאפוקי מהפירוש של נשיאות כפים, שהרי קטן אינו נושא כפיו.

שם: 'איתמר המולל מלילות של חטים מנפה על יד על יד ואוכל ואם נפח ונתן לתוך חיקו חייב, פירש רש"י ד"ה חיקו – 'בשולי בגדיו שקורין פאנ"ץ'⁴¹. על פי זה פירוש התוספתא (וכן הרמב"ם) היא שאם הקטן יודע לפרוש את שולי בגדו כדי לקבל את התרומה חולקין לו בבית הגרנות. פירוש זה בתוספתא העלה רי"ן אפשטיין במאמרו 'מדקדוקי ירושלמי' (עמ' 47),⁴² [ובעקבותיו בתוספ"כ בחגיגה שם (מועד ח"ג, עמ' 1270), ובתרומות (זרעים ח"א, עמ' 479 - 480)].⁴³ עוד הוסיף הוא, במקומות הנ"ל, שאף את המובאה של התוספתא, בסוכה מב ע"א, שם הנוסח לפי כל העדים הוא 'לפרוס כפיו, יש לפרש לאור זאת שאין 'כפיו' אלא 'כפיו',⁴⁴ דהיינו כנפי בגדו. הגר"י אברמסקי בספר חזון יחזקאל הוסיף על כך, וחילק בין 'חיקו' ל'חוקו', חיקו פירש באופן דומה: 'לפתוח חיקו באופן כזה שלא יאבד ויפסיד את התרומה שנותנים אל תוכו'. חוקו לעומת זאת מתפרש אחרת: לפרוש - מלשון פרוסת לחם, חוקו – היינו לחם חוקו, 'והיינו אם יודע לפרוס לחם תרומתו באופן כזה שלא יפרך ויפרר ...'. עוד ראוי להוסיף, שלאור זאת מתאים דין התוספתא היטב עם הדינים האחרים שם. כשם שידיעתו לנענע היא זו שמחייבתו בלולב, להתעטף – בציצית, לדבר - שמע ותורה וכן הלאה, כלומר שידיעת הפעולה הקשורה בהלכה מסוימת היא זו המחילה עליו את אותה ההלכה, כך גם אם יודע לקבל ולשמור בבגדו את התרומה – חולקין לו.

עלה בידינו שלפירושו של הרמב"ם, אין לתוספתא זו בחגיגה כל עניין לנשיאת כפים, כך שאין כל סתירה בינה לבין המשנה במגילה. אין לפיכך כל הכרח למה שדחק את רש"י לפרש תוספתא זו בגדול שהביא שתי שערות, ואינה יוצאת מידי פשוטה שבקטן קא עסקינן. גם בחידושו של תוס' שקטן נושא כפיו עם אחרים אין לרמב"ם צורך, וממילא פסק בפשיטות (תפילה טו:ד): 'השנים כיצד כהן נער לא ישא את כפיו עד שיתמלא זקנו', ולא חילק בין לבדו לעם גדולים.⁴⁵ נותרה עוד לרמב"ם הסתירה בין תוספתא זו לתוספתא בתרומות ממנה משמע שלכל קטן אין חולקין. את תירוץ של התוס' שהתוספתא בתרומות עסקה רק בקטן שאינו יודע לפרוש כפיו (לגירסתם של התוס'), תירוץ אופייני לשיטתם הם, ספק אצלי אם הרמב"ם

41 בדק"ס העיר שהמילים 'שקורין פאנ"ץ' ליתא בכ"י, ובספר אוצר לעזי רש"י במקום זה הביא מילה אחרת 'דיבנ"ט', ופירש: שולי בגדים.

42 וראה שם שמלבד התוספתא שלנו ורש"י בביצה, ציין למקורות נוספים.

43 וכבר קודם לכן כתב כך בקיצור בתוספתא ראשונים, ח"א, עמ' 245. וכן כתבו בילקוט שנו"ס על ההלכה דידן ברמב"ם, וכן כתב הגר"ח קנייבסקי בספר דרך אמונה על אתר, בביאור הלכה ד"ה .

44 ועיין בהפניה שם למקבילה הפכית. אמנם את הנוסח שבמדרש הגדול שציטטנו לעיל, אין אפשרות ליישב עם השערה זו.

45 מה שכתב נתמלא זקנו ולא הביא שתי שערות, הוא בעקבות הסוגיא בחולין, כד ע"ב, ראה לעיל בהערה. וכבר הזכרנו לעיל, שהב"י (סימן קכח: לד) פירש הלכה זו ברמב"ם כתוס', וזה לשונו שם:

ואע"פ שכך נראה שהוא דעת הרמב"ם (פט"ו ה"ד) שכתב כהן נער לא ישא את כפיו עד שיתמלא זקנו ועל כרחך לבדו קאמר דאי עם אחרים אפילו קטן נושא כפיו כדאמרינן בסוף פרק לולב הגזול (מב). מפורש בדבריו, שהכרחו לפרש כך ברמב"ם הוא הסוגיא בסוכה, אך לפי הנוסח שהביא הרמב"ם בתרומות 'לפרוש חיקו' כפי שנתפרש כאן, שוב אין עניין לסוגיא בסוכה עם נשיאת כפים. וכבר הזכרנו, שהב"י לשיטתו אזיל, ואף בכס"מ על תרומות פירש את נוסח הרמב"ם לעניין נשיאת כפים.

קיבל. יש מקום להשערה שהרמב"ם ראה בכך מחלוקת בין שתי התוספות, זו שבחגיגה וזו שבתרומות, שלאחרונה אין חולקין כלל לקטן, מפני שאין לו דעת, כמו שסותמת גם הסוגיא ביבמות. בשאלה כאיזו מהן הכריע הרמב"ם נראה שנחלקו הנוסחים שהוצגו לעיל. הנוסח 'שאיין בו דעת' תואם לזו שבחגיגה, והנוסח 'שיש בו דעת' תואם לזו שבתרומות. ניתן לסכם אם כן ולומר שמבחינת ההתאמה למקורות יש מקום לשני הנוסחים, וקשה להכריע על פי זה.⁴⁶

נחזור אם כן ונסה להשיב על הטיעון הראשון שהעלנו בתחילת הפרק כנגד הנוסח 'שיש בו דעת'. כאמור, לנוסח זה יש מעין סתירה מהמשך ההלכה: 'מפני שאין באלו דעת'. ניתן ליישב (בדוחק מסוים) קושי זה על פי ספר המכתם (סוכה, שם, על פי מהדורת סופר): 'ובספר זרעים פרק יב כת' עשרה אין חולקין להם תרומה בבית הגרנות ואחד מהן קטן שיש בו דעת'⁴⁷ מפני שאין באלו דעת פי' בחרש שוטה וקטן, כלומר שאינו דעת שלמה,⁴⁸ ונראה שבא ליישב את הקושי הנ"ל,⁴⁹ דהיינו שאמנם יש בו דעת לפרוש חיקו אך עדיין אין זו הדעת שיש בגדול. אלא שאם אכן פסק הרמב"ם כתוספתא דתרומות שלכל קטן אין חולקין, יקשה מדוע לא כתב סתם קטן כלשון התוספתא הנ"ל, ומה טעם השתמש במונח המוזכר דווקא בתוספתא חגיגה 'דעת לפרוש חיקו' כאשר בא לפסוק בניגוד לתוספתא זו. טענה זו, אם דנים על פי סברא, נראית מכריעה לצד הנוסח 'שאיין'. אך כיוון שעדי הנוסח מטיים לצד הנוסח 'שיש', נראה להעלות שתי אפשרויות ליישוב. הראשונה: הרמב"ם רצה לומר שאפילו בידוע לפרוש חיקו אין חולקין לו, ולהוציא מהתוספתא דחגיגה, שהרי אם היה כותב סתם קטן היה לבעל הדין לטעון שכוונתו דווקא בשאינו יודע לפרוש חיקו (כאוקימתת התוס' בתוספתא דתרומות). השניה: העלאת השערה, אף כי אין לה כרגע ביסוס חד משמעי מעדי הנוסח, שבתחילה הרמב"ם פסק כתוספתא דחגיגה שרק אם אין לו דעת לפרוש חיקו אין חולקין לו, אך לאחר מכן מניתוח הסוגיא ביבמות המביאה את התוספתא דתרומות חזר בו רבינו והכריע שאף כשיש בו דעת אין חולקין לו, אלא שלא רצה להרבות במחיקות, ולמחוק את שלושת המילים 'שאיין בו דעת', ולכן רק שינה את 'שאיין' ל'שיש' ואף שיש בכך משום סרבול מסוים של הסגנון. לפי זה ניתן אף לומר שעדי הנוסח האחרים הגורסים 'שיש' אינם

46 על פי דרך זו ועל פי נוסח הגניזה וכתה"י דעימיה פסק הרמב"ם כתוספתא דתרומות דווקא, ומעין סיוע לכך יש מכך שהיא סוגיא שנאמרה במקומה בניגוד לתוספתא דחגיגה, וראה במלחמות ה' לרמב"ן ריש פ"ה דגיטין (דף כה מדפי הרי"ף): 'וכן דרך התלמוד בכל מקום שאינו חש לפרש דברים שלא במקום עיקרן', וראה עוד בעניין זה באנציקלופדיה תלמודית, כרך ט, ערך הלכה, עמ' ש"כ.

47 ותמוה שנשמטו כאן המילים 'לפרוש חיקו' או בדומה להן, ואין נראה לומר שזו היתה נוסחתו ברמב"ם. ואולי כיוון שעסק בקטע זה בהלכה המוזכרת בגמרא, וכתב הוא עצמו לעיל: 'והידוע ליפרוס כפיו – פי' לנשיאת כפיים', לא ראה צורך לצטט ציטוט מלא.

48 ובמהדורת בלוי (המיוסדת על כת"י שונה, מהכ"י שממנו הושתת ה'פנים של מהדורת סופר), ראה שם ושם במבואות): 'שאיין בו דעת שלמה', ומפורש יותר שמוסב על הקטן.

49 וראה שם בהערה כט שפירש שם הרב המהדיר שרצה המכתם להקשות כעל הרמב"ם, ולא הבנתי את קושייתו.

נובעים מתיקון כדלעיל, אלא שמסרו את הנוסח שלפני התיקון, כך שישנו ביסוס מסוים בעדי הנוסח להשערה הנ"ל.

ג. תרומות (שם:שם), בשאר - בשאר; ומשלחין להן לבתיהן

המוקד השני של שינויי הנוסח בהלכה זו אינו קשור לקודם, והוא מהווה דוגמא עצמאית. המדובר הוא על סופה של ההלכה: 'וכלן משלחין להן לבתיהן וחולקין להן כשאר קדשי הגבול חוץ מן ...'. כך בכל הדפוסים (כולל פ, אך לא כולל ק ור"מ, ראה להלן). הנוסח האחר מופיע באחד מקטעי הגניזה הנ"ל (כ"י אדלר): 'וכלן משלחין להן לבתיהן וחולקין להן בשאר קדשי הגבול ומשלחין להם לבתיהן חוץ מן ...' (ההדגשות שלי). בשתי נקודות שונה נוסח זה מהדפוסים. ישנה חזרה על המילים 'ומשלחין להן לבתיהן', וכן שונתה האות 'כ' מהמילה 'כשאר' לאות 'ב'. שתי נקודות אלו קשורות זו בזו: מהמילים 'וחולקין להן' ואילך המדובר הוא על שאר קדשי הגבול (ולכן 'בשאר' ולא 'כשאר'), ובא הרמב"ם ולימד אגב גררא, שאף בשאר קדשי הגבול חולקין ומשלחין להן (ולכן כתב שוב 'ומשלחין להן לבתיהן'). כל זה בניגוד לנוסח שבדפוסים שעוסק כולו בתרומה ורק משווה אותה לשאר קדשי הגבול לגבי החלוקה והשילוח לבתים. נוסח ביניים מצינו בקטע הגניזה האחר (פריז כ"ח), וכן בכת"י אוקספורד 598: מחד, ישנה שם התוספת של שלושת המילים, ומאידך הנוסח שם 'כשאר' ב'כ'. לנוסח זה קשה הכפילות, שהרי מהמילה 'כשאר' יוצא שעסוקים אנו עדיין בתרומה, והרי עליה כבר כתב הרמב"ם משלחין אותה לבתיהן.⁵⁰

הממצאים בשאר עדי הנוסח (כפי שהובאו בפ ר"מ): לגבי הנוסח שבדפוסים, בכל כתבי היד שנבדקו במהדורות הנ"ל לא נמצא חבר לנוסח זה. לגבי נוסח הביניים, בנוסף לכת"י אוקספורד 598, עוד מצינו אותו בכת"י פריז 346. ביחס לנוסח שבקטע הגניזה, אדלר הנ"ל, כך גם בכתה"י הבאים: ליון 9, אוקספורד 600, מוה"ק 907, קאופמן, אוקספורד 572, אנג'ליקה 63, כתה"י התימניים שנבדקו בפ, וכן בגליוני ספרי הדפוס מתימן (שנבדקו כנ"ל). נוסח זה נקבע בק (ללא שהעיר על שינויים) ור"מ.

לאור ממצאים אלו מחד, וניתוח תוכן הנוסחים שנעשה לעיל, נראה ששלושת הנוסחים הנ"ל מהווים שלושה שלבים בגילגולו של נוסח הלכה זו. נוסח המקור הוא זה שמופיע ברוב עדי הנוסח: 'וכלן משלחין להן לבתיהן וחולקין להן בשאר קדשי הגבול ומשלחין להם לבתיהן חוץ מן ...'. בשלב שני, אותו מייצג נוסח הביניים, הוחלפה האות 'ב' של 'בשאר' ב'כ', או מפני שהבינו את ה'וחולקין להן' כהמשך העיסוק בתרומה, או מפני חילוף הדומות. כתוצאה מכך התעורר קושי בכפילות שבתוספת המילים, ומשום כך בשלב שלישי, המיוצג בדפוסים, נשמטו מילים אלו.

50 במקורות הרמב"ם, התוספתא (תרומות, י"ח) והגמרא (יבמות, צט ע"ב) אין להסתייע לעניין זה משום שבהן נאמר בקצרה: 'וכלן נותנין להן תרומה מתוך הבית חוץ מן ...' (כך הוא בתוספתא, ובגמרא: 'משגרין להם לבתיהם חוץ ...').

ד. קריאת שמע גז:

דפוסים:

היתה צואה יבשה כחרש אסור לקרות כנגדה ואם היתה יבשה יותר מחרש עד שאם זרקה תתפרך⁵¹ הרי היא כעפר ומותר לקרות כנגדה מי רגלים שנבלעו בקרקע אם היו מרטיבין היד אסור לקרות כנגדן ואם לאו מותר

דוגמא זו עוסקת במקרה שהרמב"ם חזר בו מפסיקתו הראשונה, ותיקן משום כך את הספר. סוגיא זו היא אחת מכ"ח ההלכות⁵² בהם עסק פרופ' הבלין במבואו למהדורה הפקסמילית של כתב יד הונטינגטון 80 (אוקספורד 577) של ספרים מדע אהבה (ראה לעיל בגוף המבוא), ומהם לימד על חשיבותו של הכת"י הנ"ל. כפי שהרחיב שם, ואין כאן המקום לחזור על כל דבריו, אך נביא את עיקרם, בתחילה סבר הרמב"ם שאסור לקרוא שמע כנגד מי רגלים שנבלעו בקרקע כל עוד 'רשומן ניכר'. לאחר שחזר בו (כעדות הראשונים רבי דוד כוכבי בעל ספר הבתים, שכתב 'ושמעתי שהר"מ צוה להגיה', ורבינו מנוח בעל ספר המנוחה, שכתב 'ואפשר שהרב צוה לתקן') סבר שרק אם 'מרטיבין את היד' (שזוהי רטיבות רבה יותר מ'רשומן ניכר', כך שחזר בו לקולא) אסור. חזרה זו נעוצה בסוגיית הגמרא ברכות, כה ע"א, שם מובאת שיטת גניבא משמיה דרב: 'כל זמן שרשומן ניכר, אך למסקנה:

אמר רבא הלכתא – צואה כחרס אסורה, ומי רגלים כל זמן שמטפחין

כאמור בנוסח שבדפוסים נקט הרמב"ם 'מרטיבין היד' שפסיקת רבא, אלא שבכסף משנה

כתב:

ודע שבקצת ספרי רבינו כתוב במקום כ"ז שמטפחים כ"ז שרשומן ניכר וט"ס הוא שהוא היפך מסקנא דרבא וכ"כ הר"ר מנוח

ואכן מצויים בידינו עדי נוסח שבהם הנוסח כאותם 'קצת ספרי רבינו'. כך לדוגמא בדפוס ן' שאלתיאל (וכעין זה בדפוסים נוספים, ראה שם אצל הבלין):

מי רגלים שנבלעו בקרקע אם היה רשומן ניכר – אסור לקרות כנגדן, ואם אין רשומן ניכר – מותר.

מסתבר שנוסחים אלו התפשטו עוד לפני שהגיע תיקונו של הרמב"ם, וכך נוצר מצב של כפל נוסחים בהלכה זו. גם בקבע נוסח זה.⁵³

תופעה מעניינת יש בנוסח שבדפוס ספרדי לא נודע (הורביץ), וכן הוא בכמה כת"י תימניים:

51 תתפרך - בק: תתפרך.

52 הלכה זו היא השמינית מביניהם (עמ' 42 – 44). בכותרת נדפס שם בטעות: ה"ו, וצ"ל: ה"ז.

53 ובהערה כד כתב: 'כ"ה נוס' כל כה"י, ועל הנוסח מטפחין כתב: 'והגהה מאיזה מגיה שרצה להשוות דעת רבינו עם הרי"ף'.

מי רגלים שנבלעו בקרקע – אם היו מרטיבין את היד אסור לקרות כנגדן, ואם אין מרטיבין את היד – מותר, רשומן ניכר – אסור לקרות כנגדן, ואם אין רשומן ניכר מותר.

בנוסף זה הובאו שתי השיטות זו ליד זו ולא חל ולא הרגיש הסופר כי סותרות הן. ראייה יפה לתופעת החזרה שקרתה כאן ניתן ללמוד מכת"י אוקספורד (המכונה אצל הבלין: 'הספר המוגה'):

מי רגלים שנבלעו בקרקע – אם היו רשומן ניכר (ארבעת המילים האחרונות נמחקו בקו מעליהן, ובגיליון מימין נוסף: מרטיבין היד אסור) – אסור לקרות כנגדן, ואם אין רשומן ניכר (כאן נמחקו ארבעת המילים בקו בתוכן, ומעל השורה נוסף: מרטיבין היד) – מותר.

ניתן אם כן לראות הן את הנוסח הקדום, הן את הנוסח המתוקן, והן את התיקון עצמו מתועדים כולם בעד נוסח חשוב זה.

והנה לאור הגיון הרב שבעדי נוסח אלו יש עניין מיוחד לבדוק את ממצאי הגניזה. ואכן הלכה זו מצאתי לה תיעוד בששה (!) קטעי גניזה שונים, אם כי חלקם פגומים, והחלק הרלוונטי מצוי רק בארבעה מהם.

קטע 1 – כ"י קיימברידג', סימונו: T-S N.S. 177.10

מי רגלים שנבלעו בקרקע אם היה רשומן ניכר אסור לקרות כנגדן ואם אין רשומן ניכר מותר

קטע 2 – כ"י קיימברידג', סימונו: T-S N.S. 84.54

מי רגלים שנבלעו בקרקע אם היה מרטיבין היד אסור לקרות כנגדן ואם אין מרטיבין היד מותר

קטע 3 – כ"י קיימברידג', סימונו: T-S N.S. 167.29 (קטע פגום, השחזור שלי בסוגריים מרובעים)

מי רגלים שנבלעו בקרקע אם [היו מרטיבין היד] אסור לקרות כנגדן ואם אין מרטיבין [...]

קטע 4 – כ"י אדלר, סימונו: ENA 2147.14

מי רגלים שנבלעו בקרקע אם היה רשומן ניכר אסור לקרות כנגדן ואם לא היה רשומן ניכר מותר

ניתוח הממצאים: שניים מארבעת הקטעים מתאימים לנוסח הקדום: 'רשומן ניכר', ושניים לנוסח המוקן 'מרטיבין היד'. יש בכך כדי לאשש את טענתו של הבלין שם (סוף עמ' 43) שלמרות שלדעת הכס"מ הנוסח 'רשומן ניכר' הוא טעות סופר, שהרי מסקנת הסוגיא כרבא, מכל מקום גם טעות זו מקורה בשיטת הרמב"ם קודם שחזר בו. מתוך כך יצא שם הבלין לפרש את שיטת הרמב"ם בסוגיא קודם חזרתו. מכל מקום מהעובדא שלפחות שניים מקטעי

הגניזה שימרו נוסח קדום זה יש חיזוק לטענה שאין זו טעות סופר גרידא, אלא מסורת נוסח שהילכה תקופה מסוימת בעותקי הספר משנה תורה.

ה. עדות יח: ב-ג

בדוגמא הבאה קטע הגניזה אמנם אינו יחידאי, אלא דומה לכתבי היד התימניים, אך מכל מקום חשיבות גדולה לה לביורר היחס בין עניינים פילולוגיים מובהקים, כמו מיקום סימוני ההלכות ברמב"ם,⁵⁴ לבין עניינים תוכניים למדניים, יחס שבחלק השני של העבודה תופס מקום מרכזי.

(שם, מהדורת פ):

הלכה ב⁵⁵

אבל אם אמרו להם אנו אין אנו יודעים אם זה הרג זה ביום זה בירושלם כמו שאתם אומרים או לא הרגו, ואנו מעידים שאתם עצמכם הייתם עמנו ביום זה בבבל, הרי אלו זוממין ונהרגין או משלמין, הואיל והעדים שהזימו אותם לא השגוהו על עצמה של עדות כלל אם היא אמת או שקר.

הלכה ג⁵⁶

וזה שהאמינה תורה עדים האחרונים על העדים הראשונים גזירת הכתוב היא: אפילו היו העדים הראשונים מאה ובאו שנים והזימום ואמרו להם אנו מעידים שאתם המאה כולכם עמנו הייתם במקום פלוני הרי אלו נענשין על פיהם, שהשנים כמאה ומאה כשנים. וכן בשתי כיתי עדים המכחישות זו את זו אין הולכין אחר הרוב אלא דוחין את שתיהן.

תחילתה של הלכה ג' מקורה בסוגיית הגמרא, בבא קמא, עב ע"ב:⁵⁷

איתמר עד זומם אביי אמר למפרע הוא נפסל רבא אמר מכאן ולהבא הוא נפסל אביי אמר למפרע הוא נפסל מההוא שעתא דאסהיד הוה ליה רשע והתורה אמרה אל תשת רשע עד⁵⁸ רבא אמר מכאן ולהבא הוא נפסל⁵⁹ עד זומם חידוש הוא דהא

54 חלוקת ההלכות וודאי מהרמב"ם היא, אך סימונם באותיות הא"ב, אין ידוע מי המקור לכך, ועיין על כך במבואו של הר"ל מיימון למהדורת הצילום של דפוס רומי עמ' 12.

55 הציטוט דלהלן הוא מאמצעה של הלכה ב' כפי שהיא מופיעה בדפוסים, אמנם עיין בילקוט שנו"ס שבכתבי יד תימניים כאן תחילת הלכה.

56 במקום זה הביאו בילקוט שנו"ס בשם כתבי יד תימניים להיפך, שאין כאן הפסק הלכה, ובעניין זה נתמקד להלן.

57 סוגיא מקבילה יש בסנהדרין, כו ע"א.

58 אל תשת רשע עד – בכת"י רומא: 'אל תשת ירך עם רשע', וכן הוא במקבילה בסנהדרין, כו ע"א, וברי"ף כת"י: 'אל תשת ירך עם רשע להיות עד חמס'.

59 בכת"י מינכן, המבורג ופלורנץ נוספו כאן המילים: 'אמר לך'.

תרי ותרי נינהו מאי חזית דציית⁶⁰ להני ציית להני⁶¹ הלכך אין לך בו אלא משעת חידוש⁶² ואילך

לכאורה דברי הרמב"ם שמה 'שהאמינה תורה עדים האחרונים על העדים הראשונים גזירת הכתוב היא' נובעים משיטתו של רבא ש'עד זומם חידוש הוא'. אלא שלקמן בדרך עג ע"א פסק רב אשי הלכה כאביי, וזו אחת משש ההלכות, הע' שביע"ל קג"ם, בהן הלכה כאביי. כך גם פסק הרמב"ם עצמו (הלכות עדות (י:ד):

וכן עד זומם אע"פ שהזום בעדות ממון ושלם הרי זה פסול מן התורה לכל עדות ומאמתי הוא נפסל מעת שהעיד בבית דין, אע"פ שלא הזום על אותה עדות אלא אחר כמה ימים

לכאורה העולה מן הסוגיא הוא שאביי החולק על רבא לא מסכים לנימוקו ש'עד זומם חידוש הוא', וכפי הסברו המפורסם של הטור (חו"מ, סימן ל"ח):

ומה יש בין הכחשה להזמה הכחשה אינה בגוף העדים אלא שמכחישין אותן שאלו אומרים פלוני לזה מפלוני ואלו אומרים יודעין אנו שלא לזה כי היינו אצלו כל היום וראינו שלא לזה והזמה בגוף העדים שאומר באותו שעה שאתם אומרים שלזה הייתם עמנו: ומפני זה האחרונים נאמנין כיון שמעידין על גופן של העדים והוי כאלו העידו עליהן שהרגו הנפש או שחללו שבת והן אינן נאמנין על עצמן לומר לא עשינו כך וכך:

טענה זו של הטור⁶³ שהאמנת התורה לעדים האחרונים סברא היא אינה מתיישבת עם דברי רבא, וכוונתו וודאי היא ליישב את שיטת אביי, שנפסקה להלכה. מכאן קשה על שיטת הרמב"ם שמצד אחד פסק כאביי ומצד שני אימץ את שיטת רבא ש'עד זומם חידוש הוא'. עמד על כך בכסף משנה על אתר:

ואע"ג דרבא הוא דאמר הכי ולית הלכתא כוותיה היינו במאי דקאמר דאינו נפסל למפרע אבל במאי דקאמר דחידוש הוא ודאי מוסכם הוא

הסבר דבריו הוא שפרשנות הרמב"ם את הסוגיא שונה מהטור. לא נחלקו אביי ורבא בשאלה אם עד זומם חידוש הוא, אלא שאביי סובר שלמרות שחידוש הוא ניתן להסיק מסברא שחידוש זה של התורה ששעת פסילתו היא משעת עדותו.⁶⁴

60 דציית – בכת"י רומא: 'דצייתת' (וכן הביאו בספר שינויי נוסחאות מספר הנר ומפסקי רי"ד), ובדפוס שונצינו: " דציית' "

61 דציית להני ציית להני – בכת"י המבורג: 'דסמכת אהני סמוך אהני', כמו במקבילה בסנהדרין.

62 חידוש - בכת"י המבורג, פלורנץ ורומי, ובמקבילה בסנהדרין: 'חידושו'.

63 וכבר קדמו הרמב"ן (דברים, י"ט:ח): 'והטעם, מפני שהעדות הזו היא על גופם של עדים, והם אינם נאמנים על עצמם לומר לא עשינו כך, שהרי יכולים הללו לומר עליהם שהרגו את הנפש או שחללו את השבת'.

64 ראה באוצר מפרשי התלמוד, מסכת מכות, עמ' קנט – קס. וראה עוד על הסבר זה ברמב"ם בספר המידות

ישוב אחר מצאנו בשו"ת מהר"י בן לב (חלק ב, סוף סימן ס"ג). לא בא הוא ליישב קושיית הכס"מ על הרמב"ם, אלא שמתוך צורך להסביר נקודה אחרת ברמב"ם רצה להשוות דעתו עם דעת הטור, שסברא היא, ומתוך כך התקשה במה שכתב הרמב"ם שגזירת הכתוב היא, וזו לשונו:

ואיכא לאקשווי שהרי כתב הרמב"ם בסמוך דגזרת הכתוב הוא ואפשר לומר דקאי אמאי דכתב לקמיה ואפילו היו העדים הראשונים מאה וכו', ואכתי צ"ע ותו לא מירי. נאם הצעיר דוד בן מהר"ר יוסף ן' לב⁶⁵

לדבריו לא התכוון הרמב"ם לעצם דין עדים זוממים במה שכתב שגזירת הכתוב היא, אלא במקרה המסויים שמובא בהמשך הלכה ג' שהיו המזימים שניים והמוזמים מאה שאף שם מאמינים לאחרונים, וזו גזירת הכתוב היא, אך עצם דין נאמנות האחרונים סברא היא.⁶⁶ אכן, סייג דבריו ב'אפשר לומר' וב'אכתי צ"ע'.

לסיכום אם כן שני דרכים מצינו בביאור דברי הרמב"ם, או שנאמר ככס"מ שהוא חולק על הטור וסובר ש'עד זומם חידוש הוא', ואף אביי מסכים לכך, או כמהריב"ל, שהרמב"ם מסכים לטור, שלפי אביי עד זומם סברא הוא, ומה שכתב גזירת הכתוב היא אינו מוסב על עצם דין עדים זוממים אלא על המשך הלכה ג'.

כעת יש לעיין אם בעדי הנוסח ניתן למצוא הכרעה בשאלה על מה מוסבים דברי הרמב"ם. ואכן, בילקוט שנו"ס הביאו מכתבי יד תימניים, שבמקום שבדפוסים מתחילה הלכה ג': וזה שהאמינה תורה, במקום זה אין בכתבי היד הנ"ל הפסק הלכה, אלא זוהי המשך הלכה ב' והפסק ההלכה מופיע לאחר תיבות 'גזירת הכתוב היא', כך שההלכה הבאה מתחילה במילים: 'אפילו היו העדים הראשונים מאה וכו'. מסורת נוסח זו נמצאת גם בגניזה. המדובר הוא בשני קטעי גניזה שאחד מהם מהווה את המשכו של השני. שני הקטעים הם מאוסף אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים. הראשון סימונו: ENA N.S.36.11 (ובו הלכות א' ו-ב' שבדפוסים), והשני סימונו: ENA 2572. 18a- 18d (ובו מהלכה ג' ואילך). על פי סימוני ההלכות ומיקום הטקסט ניתן לראות שהמדובר הוא בקטע אחד. סימוני ההלכות (ע"י אותיות) בקטע נראים מאוחרים ביחס לכתב היד עצמו, אלא שמכל מקום נראה בבירור שהסופר הותיר רווח בין הלכה להלכה, וברוח זה נוספו מאוחר יותר האותיות הממספרות ההלכות. הקטע פגום ולא ניתן לזהות בבירור את כל הסימונים, אך מהמזוהים ניתן לשרטט את המבנה הבא. האות 'ב' מופיעה לפני המילים 'ואם העידו העדים'; האות 'ג' מופיעה לפני המילים 'במה דברים אמורים';⁶⁷

לחקר ההלכה, מבוא, פרק ג' אות י"ב (עמ' לד), ועוד הוסיף הסבר חדש ברמב"ם שם אות ט"ו.
65 תשובה זו היא לבן המחבר רבי דוד ן' לב שנרצח בהיותו בן כ"ח שנים. ראה במבוא לשו"ת מהר"י בן – לב (בני ברק, תשמ"ח), חלק א' עמ' 2, 5. וראה בשם הגדולים, מערכת גדולים, אות י', בערך מהר"ר יוסף ן' לב (קמה), שראה שהביאו ממהרש"ח 'שכל הכתוב על שם בנו גם בח"ב הוא מתורת מהריב"ל עצמו'.

66 וראה באוצר מפרשי התלמוד, ובספר המפתח שציינו לאחרונים נוספים שפירשו כך ברמב"ם.
67 יש להניח שהאות 'ד' באה לפני המילים 'ומה בין'. במקום זה ציינו בילקוט שנו"ס להפסק הלכה בכתבי

האות 'ה' (כנראה) מופיעה לפני המילים 'כיצד עדים שבאו'; האות 'ו' מופיעה לפני המילים 'וכן אם אמרו';⁶⁸ האות 'ח' מופיעה לאחר המילים 'גזירת הכתוב היא'. יוצא אם כן שהמשפט 'זוה שהאמינה תורה וכו' סיום ההלכה הקודמת הוא ולא תחילת ההלכה הבאה. לפי עדויות אלו, כפי שכבר העירו בילקוט שנו"ס, לא ניתן לקבל את תירוצו של המהריב"ל.⁶⁹

ו. יסודי התורה, פרקים ה- ז

במבוא לקטלוג אוסף אדלר (עמ' 10) כותב דנציג:

הפופולריות של משנה תורה מתועדת לא רק במספר הדפים ששרדו ממנו והפירושים שנכתבו עליו ... אלא גם בעיבודים וחיבורים שנעשו על פיו, במיוחד בהלכות שחיטה ... ובעניינים אחרים כגון הלכות נדה. רוב החיבורים בדגם זה המבוססים על משנה תורה, נכתבו בערבית יהודית – על פי הרוב, מדובר בחיבור המביא מן המשנה תורה ומפרשו בקיצור ... אך לפעמים אינו אלא תרגום ישיר מן המקור בלי פירוש ...

מבין הקטעים שבדקתי אני מצאתי אחד שמתאים לקטיגוריה של עיבוד. עיבוד זה יוצא דופן בכך שהוא עוסק דווקא בהלכות יסודי התורה, ולא בהלכות מעשיות כמו שחיטה. המדובר הוא בקטע מספריית קיימברידג' שסימונו: T-S NS 84.31. בקטע זה המתפרס על שני דפים, פגומים בפיתוח העליונה (שני הדפים הם בעצם שני עמודים המהווים שני צדדיו של דף אחד, ולכן הפגימה בשניהם), מצויים חלקים מהפרקים החמישי, השישי והשביעי של הלכות יסוה"ת. תוך כדי עבודתי על קטע זה הבחנתי מיד שהשינויים שבו בהשוואה לנוסח הרמב"ם שבדפוסים הם כה מופלגים עד כי אי אפשר לומר שמדובר בנוסח אחר של משנה תורה, ועל כן מסתבר לומר שמדובר בעיבוד כל שהוא. עיקר השינויים הם בסדור ההלכות ובקיצורם. עם זאת יש גם שינויי נוסח במשנה תורה גופו שניתן לדלות מקטע זה בכפוף להסתייגות

יד תימניים, וכן בכל שאר המקומות שציינו בפנים על פי קטע הגניזה.

68 יש להניח שהאות 'ז' באה לפני המילים אבל אם אמרו' כנ"ל בהערה הקודמת.

69 ובשו"ת נודע ביהודה (מהדורא תנינא, אבן העזר, נו, תשובה מן המחבר) כתב כתירוצו של המהריב"ל, והביא ראיה לדברים מפירוש המשנה לרמב"ם, מכות (א:ד), שם כתב הרמב"ם (מהדורת קאפח): 'ואמרו ונהרגין על פיהם כלומר ייהרגו העדים על פי אלו שהזימום ואף על פי שהם תרי ותרי מפני שהעדות על העדים עצמם ואינה נוגעת לעצם העדות לקיומה או לבטולה לפי שהם אומרים אין אנו יודעים אם זה הרג כמו שאמרתם או לא הרג ואין אנו אחראים לעדות אבל מה שאנחנו מעידים הוא שאתם הייתם בעיר פלוני במקום פלוני ולפיכך מקבלין דבריהם ויהרגו העדים'. ולענ"ד עדיין יש לדון אם אין בדבריו אלו של הרמב"ם הגדרת עניין הזוממין בדומה לדבריו שהובאו לעיל ממשנה תורה סוף הלכה ב': 'הואיל והעדים שהזימו אותם לא השגיחו על עצמה של עדות כלל אם היא אמת או שקר'. מלבד זאת ניתן היה לומר שחזר בו במשנה תורה מדבריו מפירוש המשנה. ועוד הבאנו לעיל שהרמ"א עמיאל בהמידות לחקר ההלכה פירש פירוש חדש ברמב"ם (באות ט"ו), ולדבריו אכן מסכים הרמב"ם לדברי הטור שעד זומם אינו חידוש, ואף על פי כן עצם דין עדים זוממים גזירת הכתוב היא, ואין סתירה בין הדברים כיוון שיש חילוק בין המושגים 'חידוש' ו'גזירת הכתוב', עיי"ש.

שמדובר ככל הנראה בעיבוד. מפאת ייחודו של הקטע אני רואה חשיבות להביא כאן תצתיק של הקטע בשלימותו,⁷⁰ כשבהערות השוליים אציין על היחס לנוסח הנדפס.⁷¹

פירוש הסימנים דלהלן:

( ) קטעים מחוקים, מילה שמופיעה בתוכם היא מטושטשת בכתב היד, וכתבתיה על פי השערה (...) פגימה, חסרון בדף
 [ ] מילה שנוספה בכתה"י תלויה מעל השורה
 ; סוף הלכה, מטומנת בכתה"י בסגול או ארבע נקודות או שתיים
 . נקודה המטומנת בכתב היד בחלקה העליון של השורה (סוף הלכה?)
 אב- מילים שמתוח עליהם קו בכתב היד

- (.....) 72 שנא' ונקדשתי בתוך בני ישראל. ואזהרה מלחלו
 (.....) (קדשי כיצד כגון שאומר האנס לישראל עבור על
 ...) (יהיה) או על שאר מצוות האמורות [בתורה] ומתכוין להעבירו
 ...) (להעבירו) 73 בשעת השמד אפי' על ערקא דמסנא⁷⁴ יהרג ואל יעבר
 ...) (ו) 75 אם היה בעשרה מישראל קדש את ה' ברבים כדניאל וחביריו⁷⁶ ור'
 ...) (עבר ולא נהרג חללו ואם היה בעשרה מישראל חללו ברבים ובטל
 ...) (קדוש ה' (...) עונשין אותו (כלל ואפי') מלקות⁷⁷ שאנוס ה' פטרו ואם יכול להמלט מיד

70 שיניתי את סוג הכתב בתצתיק (לסוג קטן יותר) כדי שגבולות השורות יישמרו כפי שהם בקטע המקורי.
 71 כיוון שכאמור, לפנינו עיבוד גמור, ולא עד נוסח ישיר של משנה תורה, השינויים רבים מאד, ואין מטרתנו בדוגמא זו להביאם כולם. לשם כך היה צורך להציג זה מול זה את הנוסחים, אך כאמור מטרתנו בדוגמא זו, כמו בדוגמאות האחרות בחלק זה, להדגים את האפשרויות שיש בקטעי הגניזה כדי ללמד על נוסחו של משנה תורה. על כן אציין רק למקומות אחדים בהם נראה לי שאכן ניתן לשער כי נוסח אחר של משנה תורה עמד כאן לפני המעבד. מכל מקום הצגת הקטע בשלמותו נותן מקום למעיין להשוות לספר שלפניו, ולהשלים את העבודה בעצמו.

72 מכאן מקביל לפ"ה ה"א בשינוי סגנון.

73 מכאן מקביל לה"ג

74 המושג 'אפילו על ערקא דמסנא' לא מוזכר כלל בנוסחים שלפנינו, ומקורו בגמ' סנהדרין, עד ע"ב, ושם: 'ערקתא דמסנא'. לפנינו ברמב"ם: 'אפילו על אחת משאר מצוות', ועיין בכס"מ מה שכתב ליישב הא דלא הזכירו הרמב"ם, ועיין בספר המפתח תירוצים נוספים. ומדובר המתחיל ('אפילו ערקתא דמסנא') שבהגהות מיימוניות אות ד נראה לכאורה שהיה לפניהם דבר זה ברמב"ם, ועיין בילקוט שנו"ס בנוגע לכך. ולפי כל זה יש לעיין אם המוזכר לפנינו בקטע הוא על פי נוסח אחר ברמב"ם או תוספת של המעבד.

75 מכאן מקביל לה"ד.

76 בנוסחים שלפנינו: 'כדניאל חנניה מישאל ועזריה וכו' עקיבה וחביריו.

77 בנוסחים שלפנינו: 'אין מלקין אותו'

(המלך... ..)נקרא עובד עז' (...)⁷⁸ אבל⁷⁹ אם מתכוין האנס להנאתו (בכל (...))היה או (.....) יעבור ואל יהרג ואם נהרג ולא עבר הרי זה מתחייב (בנפשו נשים⁸⁰ שאמרו להם גויים תנו לנו אחת) מכם ונטמא אותה ואם לאו (נטמא את כולכם) או שאמרו (תנו לנו אחד) מכם ונהרגו ואם לאו נהרוג כולכם יטמאו ויהרגו כולם ואל ימסרו להם (נפש אחת מישראל) (ואם) אמרו להם (... [תנו?]) לנו פלוני (או) נהרוג כולכם אם היה מחויב (מיתה כשבע בן) בכרי (...) להם ואין מוריין להם כן לכתחילה ואם לאו (יהרגו) כולם (ואל ימסרו) להם נפש אחת מישראל (...) במקום⁸¹ סכנה שלא כדרך הנאתן (.....) (וכיוצא או ש(היה בהן) מר מעורב שהרי אין בהם הנאה לחך חוץ מכלאי (הכרם ובשר) בחלב שהם אסורים שלא כדרך הנאתן ; ובמקום⁸² סכנה אפי' כדרך הנאתו כ(גון שמא)כילין אותו שקצים וכיוצא מתרפאין חוץ מע'א וגע' ושד' ואם עבר (ונתרפא עונשין) אותו ב'ד עונש הראוי לו; מי⁸³ שנטה למות מחשק אשה) (.....) (הרו(פאים אין) לו רפואה עד שתבעל (לו ימות) ואל יורו להם⁸⁴ (ו)אפי' לדבר זה עם זה מאחורי הגדר; מי⁸⁵ ש(פ)רש מעבירה או ע(שה מצוה) מפני ה' לכד(.....) (קדש את ה'; ואם עבר מדעתו על אחת מכל (מצוות הא)מורות בתורה(להכ)עיס חללו ואם עבר בעשרה (מישראל) חללו ברבים; (ויש⁸⁶ ד)ברים שהן בכלל חלול ה' והוא שיעשה אדם גדול בתורה ומפורסם בחסידות דברים שהבריות מרננות אחריו כגון שאינו נותן דמי הלקח⁸⁷ לאלתר ויש לו או שירבה בשחוק או באכילה ושתייה אצל עמי הארץ וביניהם או שאין דבורו בנחת עם הבריות ואין מקבלן⁸⁸ בסבר פנים יפות אלא בעל קטטה וכעס וכיוצא בדברים (אלו הכל לפי גדלו של חכם צריך שידקדק על עצמו ויעשה לפנים משורת הדין וכן אם דקדק החכם על עצמו והיו (ד) {מכאן מתחיל העמוד השני}

דבריו⁸⁹ (בנחת עם) הבריות ודעתו מעורבת (עמה....) (מהן ואינו עולבן מכבד להן ואפי' למקלין לו (.....) (

78 'ואם יכול ... עז' – קטע זה חסר במהדורת הר"ש פרנקל (על פי כתי"א אוקספורד 577, ממנו הושגת הנוסח של ספר המדע במהדורה זו), אך בדפוסים האחרים, ובחלק מכתבי היד נוסף בסוף הלכה ד' קטע מעין זה, וכעין זה באיגרת השמד, וראה בילקוט שנו"ס בענין זה (ובמהדורת פאג"י בשינויי נוסחאות ציינו שקטע זה מוסגר בדפוס שוינציה ר"ן, וכתוב שם שתוספות המגיה הוא).

79 מכאן דומה לעניינה של הלכה ב' אך בשינויים מפליגים, עיי"ש.

80 מכאן מקביל להלכה ה'.

81 מכאן מקביל להלכה ח'.

82 מכאן מקביל להלכה ו'.

83 מכאן מקביל להלכה ט'.

84 לנוסח זה חסרה התוספת שלפנינו: "אפילו היתה פנויה", ועיין באריכות בספר המפתח, ובילקוט שנו"ס.

85 מכאן מקביל להלכה י', אלא שלפנינו הסדר הפוך: תחילת ההלכה על המחלל את השם, וסופה על המקדשו.

86 מכאן מקביל להלכה י"א.

87 הלקח – עיין בילקוט שנו"ס שנוסח זה מצוי ברוב כתי"י והדפוסים בניגוד לדפוסים החדשים שבהם: 'המקח'.

88 מקבלן – עיין שם שברוב כתי"י: 'מקבילן'.

89 והיו דבריו – לפנינו: 'זוהיה דיבורו'.

עמי הארץ וישיבתן ולא יראה עמהן תמיד אלא עוסק ( ) (בתפילין ועושה כל⁹⁰ מעשיו לפני משורת הדין והוא...)
עד שימצאו הכל מקלסין אותו ומתאוין לשמוע למעשיו ה(....) (נאמר ויאמר לי עבדי וגו'); פרק ששי; הסותר ⁹¹ אפי' אבן אחת (..)
או מההיכל או מהעזרה ⁹² דרך השחתה לוקה וכן השורף עצי הקדש דרך השחתה (...)
המוחק ⁹³ אפי' אות אחת משבעה שמות (....) יוד הא ואו הא ואלף דלת יוד (...)
וא-לוה וא-היה ⁹⁴ ו-ד-י וצב-אות לוקה מן התורה ואפי' ⁹⁵ היה (חקוק בכלי מתכות....)
הכלי (אלא חותך) את מקומו וגונוזו וכן אם היה (שם כתוב על בשרו ...)
ולא יעמוד במקום הטנופת נזדמנה לו טבילה של מצוה (כונן עליו גמי וטובל ואם
לא מצא גמי מסבב בבגדיו ⁹⁶ ולא יהדק כדי שלא יחוזן (אלא מפני
שאסור לעמוד בפני השם ערום. כל ⁹⁷ הנטפל לשם) (.....) ('ם' של
א-ל-קיכם וכיוצא המוחקו או השורף כתבי הקדש ⁹⁸ (שכתבן.....) (עאכ"ו
ביד לוקה מכת מרדות. אבל כתבן מין ישראל מצוה (לשרפן) עם האזכרות שבהן
כתבן גוי או שבלו יגנוזו. כתב ⁹⁹ א-ל-מא-לוקים ו-ה ¹⁰⁰ מי-ה-ו-ה אינו נמחק ואין (צריך) לומר י-ה ש'
שהוא שם בפני עצמו מפני שזה מקצת שם המפורש הוא אבל הכותב שד מש-ד-י צב
מצב-אות הרי זה נמחק. שאר ¹⁰¹ הכנויין (-) כגון רחום וחנון הגדול הגבור נורא
נאמן קנא חזק וכיוצא הרי הן כשאר כתבי הקדש ומותר למחקן וכן ¹⁰² כל הנטפל לשם
מלפניו כגון ל' מל-י (..) ובית מבא-לוקים. כל ¹⁰³ השמות האמורות באברהם קדש אף
זה שנא' (א-ד-נ-י) אם נא מצאתי חן בעיניך וכן כל השמות האמורות בגבעת
בנימן ובנברות (...אברהם קדש אף זה שנא(מר) אם נא מצאתי חן בעיניך אבל
השמות האמורות במיכה ובלוט חול חוץ מזה אל נא י-י' הנה נא מצא עבדך
חן ¹⁰⁴ וכל שלמה האמור בשיר השירים קדש והרי הוא כשאר הכנויין חוץ מזה

- 90 כל – לפנינו: 'בכל', ועיין בילקוט שנו"ס שבחלק מכתבי היר והדפוסים: 'כל'.
91 מקביל לפרק ו' הלכה ז'.
92 מהעזרה - לפנינו: 'משאר העזרה', ועיין בילקוט שנו"ס, שבחלק מעדי הנוסח: 'מן העזרה'
93 מקביל לפ"ו הלכה א' וב' (מורכבים יחד). המקפים בשמות הקודש הם הוספות שלי.
94 שם זה אינו מופיע בדפוסים האחרונים (מלבד הר"ש פרנקל), ועי"ש בילקוט שנו"ס שכן הוא בספר
החתום ובכת"י ודפוסים ישנים.
95 מקביל להלכה ו'.
96 בבגדיו – כן הוא בדפוסים האחרונים (מלבד הנ"ל, ששם: 'אחריו'), ועיין בילקוט שנו"ס ובספר המפתח.
97 מקביל למחצית השניה של הלכה ג'.
98 כאן הרכיבו יחד עם המחצית השניה של הלכה ג' את הלכה ח', שכן בשתייהן יש מכת מרדות, וניתן
ללמוד מדוגמא זו על שיטת העיבוד של טקסט זה.
99 מקביל להלכה ד'.
100 ו-ה – בשאר עדי הנוסח: '-ה', אך עיין בילקוט שנו"ס שכן מצא הרדב"ז בספר מדויק.
101 כאן מתחילה הלכה ה'.
102 כאן מקביל למחצית הראשונה של הלכה ג', וגם הרכבה זו של הלכה ה' עם המחצית הראשונה של הלכה
ג' נובעת מכך שבשניהם הדין הוא שמותר למחוק.
103 כאן מקביל להלכה ט'.
104 גם כאן השינוי אופייני לעיבוד שראינו לעיל. ברמב"ם שלפנינו הדינים מופיעים לסירוגין: השמות

האלף לך שלמה. כל מלכיא האמור בדניאל חול חוץ מזה א'נ'ת מלכא מלך
מלכיא והרי הוא כשאר הכנויין ; פרק שביעי ; מיסודי הדת לידע שהא-ל מנבא
את בני האדם ואין הנבואה חלה אלא על חכם גדול בחכמה גבור
(במדותיו)

לסיכום דוגמא זו: קטע זה הינו יוצא דופן מבין קטעי הגניזה של משנה תורה משום
שהוא אינו עד נוסח של משנה תורה, אלא עיבוד אינטנסיבי שלו, ובכך הוא מהווה חיבור
עצמאי. אף על פי כן ניתן ללמוד ממנו רבות הן על שינויי נוסח, שכן למרות שניתן תמיד
להעלות הסברא שמדובר בתוספת או חסרון של המעבד, ולא של הטקסט שהיה לפניו, מכל
מקום יש מקומות בהם השינויים נקודתיים, במילה או אות אחת, שלא מסתבר שהמעבד ראה
לנכון לשנות ממה שהיה לפניו. עוד עמדנו על שיטת עבודתו של מחבר עיבוד זה, ונוכחנו
לאורך הפרק השישי, שמאפיין מרכזי בעבודתו הוא איחוד ענייני של הלכות דומות. כך
לדוגמא מקרים שבהם מותר למחוק המופיעים במקומות שונים בפרק אוחדו להלכה אחת.
כך גם באותה הלכה (הלכה ט') אוחדו הדוגמאות שבהם השמות הם קדש לקבוצה אחת, וכן
הדוגמאות שבהן השמות הם חול (ובכך ויתר המחבר על הקריטריון הכרונולוגי של הרמב"ם).
אף סדור הדוגמאות בכל קבוצה הוסבר על פי קריטריון סגנוני דומה.

שבאברהם – קדש אף ... ; שבלוט – חול חוץ מ... ; שבגבעת בנימין – קדש ; שבמיכה – חול ; שבנבות
– קדש. ההיגיון של סדר זה הוא כמובן כרונולוגי. בעיבוד שלפנינו נעשה מיון קטיגורי לשתי פסקאות
בלבר: שבגבעת בנימין, נבנות ובאברהם אף.. – קדש ; במיכה ובלוט חוץ מ... – קדש. על פי זה תובן
גם המחיקה שבקטע: המעבד העדיף להעביר את אברהם ולוט לסופה של אחת מהרשימות כיוון שיש
להם תוספות: 'אף זה שנאמר', 'חוץ מזה' (ותוספות אלו יקטעו את הרשימה של המקרים הזהים בדינם
אם יופיעו ביניהם), וכנראה שהחליט על כך לאחר שכבר התחיל להעתיק את לשונו של הרמב"ם, ולכן
מחק. כך הסברנו גם את שינוי המקום של אברהם ולוט.

ר' אברהם ליפשיץ

שינויי נוסח במשנה תורה לאור קטעי הגניזה חלק ב

ז. הלכות מעשר¹ יא:ח

דפוס (גם ק, פ, ור"מ):

הלוקח ירק מן השוק ומשך אע"פ שלא שקל ולא מדד ולא נתן דמים ונמלך להחזיר לבעל החנות לא יחזיר עד שיעשר.

גניזה: כ"י קיימברידג' N.S. 84.16:

הלוקח ירק מן השוק אע"פ שלא שקל ולא מדד ולא נתן דמים ונמלך להחזיר לבעל החנות לא יחזיר עד שיעשר.

שינוי הנוסח שבקטע הגניזה הנוכחי, השמטת המילה 'ומשך', הוא יחידאי. מן ההתעלמות שבכל שלושת המהדורות ק, פ ור"מ, אתה למד כי בכל עדי הנוסח שנבדקו על ידן מצויה המילה 'ומשך'. גם אם חלוקת העדים מצביעה באופן ברור ומשכנע על הנוסח המקורי, עדיין יש מקום לבדוק אם הממצא היחידאי מהווה דוגמא להשמטת סופר גרידא, או שמא יש להשמטה זו טעם וסברא.

יסוד הלכה זו במשנה דמאי (ג:ב):

הלוקח ירק מן השוק ונמלך להחזיר לא יחזיר עד שיעשר שאינו מחוסר² אלא מנין היה עומד ולוקח וראה טוען אחר יפה ממנו מתר להחזיר מפני שלא משך

ואמנם ברישא של המשנה, אותה פסק כאן הרמב"ם,³ לא מוזכרת המשיכה, אך מן הסיפא 'מפני שלא משך' נמצאו למדים כי טעם הרישא נעוץ במשיכה. אלא שהלכה זו עומדת בסתירה לפסק הרמב"ם בהלכות מכירה (ג:א):

* המשך מישורון כרך כב, עמ' כג. הסימונים הנפוצים במאמר הם של שלושת המהדורות הבאות: פ' = פרנקל; ק' = קאפח; ר"מ = רמב"ם מדויק].

- 1 במהדורת ק' השם של ההלכות הוא 'מעשרות', וראה בראש הספר בילקוט שנו"ס.
- 2 ר"ע ברטנורא גרס 'שאינו מעושר', ופירש 'האי מעושר הוי פירושא מחוסר', ועיין בשינויי נוסחאות (במשנה מהדורת מכון התלמוד הישראלי השלם) שציינו לעדי נוסח רבים שגורסים כך, ואין בדבר נגיעה לנידון דידן.
- 3 לשאלה מדוע לא הביא כאן הרמב"ם גם את הסיפא ראה בספר המפתח כאן נותמיהני על מדור הציונים במהדורה הנ"ל של המשנה (וכן במהדורות הרגילות), שציינו על דין זה של המשנה להלכה דידן ברמב"ם, וראה בפ"ה ה"א שם דן הרמב"ם בעניין גמר בלבו, אך לא הביא את משנתינו אלא את הברייתא בב"ב, פח ע"א].

אחד הבהמה ואחד שאר כל המטלטלין נקנין במעות דין תורה, ומשיתן את המעות קנה ואין אחד מהן יכול לחזור בו, אבל חכמים תיקנו שלא יקנו המטלטלין אלא בהגבהה או במשיכת דבר שאין דרכו להגביה.

וכן בהמשך הפרק שם מבאר הרמב"ם כי כל דבר שהוא בן הגבהה לא ניתן לקנותו במשיכה,⁴ וזאת על פי הגמרא בב"ב פו ע"א, שמעירה על המשנה בקידושין, (א:ה): 'נכסים שיש להם אחריות נקנין בכסף ובשטר ובחזקה ושאינן להם אחריות אין נקנין אלא במשיכה', את ההסתייגות: 'לא שנו אלא דברים שאין דרכן להגביה אבל דברים שדרכן להגביה בהגבהה אין במשיכה לא'. קשה אם כן הן על המשנה בדמאי⁵ והן על הרמב"ם בהל' מעשר שנקטו שהמשיכה היא הקונה.

והנה על הגמרא הנ"ל בב"ב הקשו שם התוס' (ד"ה אבל) מדף קנא ע"א שם מספרת הגמרא:

אימיה דרב עמרם חסידא הוה לה מלוגא דשטראי כי קא שכבא אמרה ליהוי לעמרם ברי אתי אחוה לקמיה דרב נחמן אמרו ליה והא לא משך אמר להו דברי שכבי מרע ככתובין וכמסורין דמו

בספור זה טענו אחי עמרם, שכיוון שלא משך את תיק השטרות לא זכה בו, ומכאן שאם היה מושך היה קונה, והרי שטר דרכו בהגבהה. וכתבו על כך התוס':

אבל דברים שדרכן בהגבהה אין נקנים אלא בהגבהה - והא דפריך במי שמת (לקמן דף קנא). גבי מלוגא דשטרי והא לא משך ודוחק לומר שהיה כל כך הרבה שטרות שלא היה דרכן להגביה אלא לאו דוקא נקט משך אלא כלומר והא לא הגביה.

תירוץ זה של תוס' שימש בסיס לתוס' יו"ט על המשנה בדמאי ליישב כך הן את לשון המשנה והן את לשון הרמב"ם, וז"ל:

ואע"ג דסיפא דמתניתין תנן מפני שלא משך לאו דוקא אלא כלומר שלא קנאו כדין הקנייה ורוב דברים הנקנים הם במשיכה ... ומעתה לא קשיא נמי על הרמב"ם שהוא פוסק בפרק ג' מהלכות מכירה ... ובפרק יא מהלכות מעשר העתיק משנתנו כצורתה

4 וכן הגדיר בבירור בפירושו המשנה (ב"ב ה:ז): 'וכלל אחר שכל מה שאנו אומרים בכל מקום שנקנה במשיכה ואפילו במקומות שמועילה בהן המשיכה אינו אלא במה שאי אפשר לעשות בו הגבהה אבל הדברים שאפשר בהן הגבהה אינן נקנין אלא בהגבהה'.

5 ואף בפירושו הרמב"ם על המשנה: 'שהמטלטלין אינם נקנים במכר ונתינת מעות בלי חזקה, ועיקר קנייתם הוא במשיכה'. ואמנם בפירושו הרע"ב: 'דמכי אגבהינהו נעשו שלו ונתחייב עליהן לעשרן', אלא שכאמור מהסיפא של המשנה עולה שאף במשיכה. ובפירושו הר"ש: 'כלומר כבר קנה במשיכה או בהגבהה', והתירו"ט פירש דבריו לאור מה שאכתוב להלן (על פי התוס'), אך לא הבנתי כיצד ניתן ליישבם זה עם זה, ואולי יש לומר שהר"ש פסק כרבינו חננאל, (מובא בשיטה מקובצת, ב"ב, פו ע"ב) דכל מילי נקנין במשיכה.

משך ... ולא קשיא דמשיכה לאו דווקא אלא שהשאלו לשון משיכה לקנייה ואפילו כי איכא בהגבהה⁶

הוסיף אם כן סברא ל'לאו דווקא' של התוס', והיא שכיוון שרוב הדברים נקנין במשיכה השאלו לשון זו גם לקניין שדינו בהגבהה. עוד הוסיף ראה מעניינת מאד מדברי הרמב"ם עצמו בפירוש המשנה (קידושין, א:ד): 'וכל דבר שדרכו בהגבהה אינו נקנה אלא בהגבהה ואף על פי שאמרנו בו שנקנה במשיכה'.

לאור האמור, יש משמעות חשובה לשינוי הנוסח שבקטע הגניזה. השמטת המילה 'ומשך' מהלכות מעשר מיישבת את הפסק עם שיטת הרמב"ם שמשיכה לא קונה במקום הגבהה. לעניין השאלה המרכזית, מהו הנוסח המקורי, אם נבוא לבחון את 'סיבת הטעות' דהיינו את ההליך בו נוצר הנוסח המתוקן, אפשר להעלות שיקולים לכאן ולכאן. מחד ניתן לטעון כי רוב עדי הנוסח שגורסים 'ומשך' הם הנוסח המקורי, והשמטת המילה בקטע הגניזה באה מתוך המגמה להשוות הלכה זו לשיטת הרמב"ם בהלכות מכירה, או סתם משכחה. מאידך, קיימת אפשרות כי הנוסח המקורי היה ללא המילה 'ומשך', וכדי להתאים את ההלכה למשנה, שבה נזכרת המשיכה, נוספה מילה זו מאוחר יותר. עד כאן מסברא. לעומת זאת מובן שאם נשקול את עדי הנוסח מבחינה כמותית ואיכותית קשה יהיה להכריע על פי עד נוסח אחד מול כל כתבי היד והדפוסים. לפיכך סביר יותר לומר שנוסח המקור גרס את המילה 'ומשך', וההשמטה באה מהסיבות הנ"ל.⁷

ה. תרומות (א:ז)

דפוסים:

ישראל שהיה אריס לעכו"ם בסוריא פירותיו פטורין מן המעשרות לפי שאין לו בגוף הקרקע כלום, ויש לעכו"ם קנין בסוריא להפקיע מן המעשרות כמו שביארנו, וכן החוכר והמקבל והשוכר שדה מן העכו"ם בסוריא פטור מן התרומות ומן המעשרות.

6 וראה שם בתוס' חדשים מה שהקשה על התיו"ט, ובתוס' רעק"א שם שיישב. וראה עוד בספר מגיד משנה (לרבי ישראל המגיד מקאזניץ, נדפס בסוף המשניות מהדורת זכר חנוך, וגשל) שיישב את הרמב"ם בדרך אחרת.

7 בתורת השערה, ללא ביסוס מספק, ניתן לומר ששני הנוסחים מהרמב"ם מוצאים. בתחילה כתב ומשך, וזאת בהשפעת המשנה, ואולי אף פסק בתחילה כר"ח שמשכיח קונה (ונראה שכך פסק רב שרירא גאון, ראה תשובות הגאונים שערי צדק חלק ד שער ג סימן כח (עמ' קי – קיא): 'והדבר שקונין אותו בדין המשיכה הוא דבר שאיפשר לטלטלו ממקום למקום'). מאוחר יותר חזר ותיקן את הספר (ואף חזר בו משיטתו אם אכן פסק כגאונים, וראה איגרות הרמב"ם, מהד' שילת, עמ' ש"ה ותרמ"ט על חזרתו מפסקי הגאונים) ומחק את המילה 'ומשך'. השערה זו מקבלת סיוע מדברי הרמב"ם בפירוש המשנה (קידושין א:ד) שצוטטו לעיל, שם אמר כי אף במקומות שכתב שנקנה במשיכה הדין הוא שנקנה בהגבהה. לפי השערה זו הרי שקטע הגניזה מוסר על תיקון מאוחר מאד של הרמב"ם בספר שלו, תיקון שלא נכנס לכל עדי הנוסח האחרים.

גניזה, כ"י קיימברידג', T-S NS 256.36:

ישראל שהיה אריס לגוי בסוריא פירותיו פטורין מן המעשרות לפי שאין לו בגוף הקרקע כלום ויש לגוי קנין בסוריא להפקיע מן המעשרות כמו שביארנו וכן החוכר והמקבל והשוכר שדה מן הגוי בסוריא פטור מן המעשרות ומן התרומות.

נתמקד בסופה של ההלכה, שינוי הסדר בין התרומות למעשרות. בדפוסים (גם פ) הקדימו את התרומות כפי השגור בלשון הרמב"ם, אך בגניזה הסדר הפוך. בילקוט שנו"ס הביאו שבכ"י אוקספורד 598 (וכן בר"מ) ובכ"י לא תימניים הסדר כבגניזה (אך למרות זאת בק הנוסח כבגניזה, כך שכתה"י התימניים חלוקים בעניין). גם כאן מסתבר שהנוסח הקשה הוא הנכון. את נוסח הגניזה וכתבי היד שעמו יש להסביר, כפי שהעיר בר"מ), שהרמב"ם נמשך אחר סופו של הביטוי שבאמצע ההלכה 'להפקיע מן המעשרות', שבה השתמש בעקבות סוגיות הגמרא (לדוגמא גיטין, מז ע"א).

ט. תרומות (ה:ד)

דפוסים:

אין תורמין מדבר שהוא חייב מן התורה על דבר שהוא חייב מדבריהן ולא מן המחוייב מדבריהן על החייב מן התורה, ואם תרם תרומתו ויחזור ויתרום.

בקטע גניזה, קטלוג אדלר, 3012.22ENA:

אין תורמין מדבר שהוא חייב בתרומה מן התורה על החייב מדבריהם ולא מן החייב מדבריהם על החייב מן התורה ואם תרם תרומתן תרומה ויחזור ויתרום

שלושה שינויים לפנינו: לגבי השינוי הראשון, המילה 'בתרומה', מילה זו קיימת בכל כתה"י, ומשום מה נשמטה בדפוסים. מילה זו מופיעה גם במהדורות פ ק ור"מ.

בעניין השינוי השני, המילים על דבר שהוא חייב נמצאות גם בפ וק. בילקוט שנו"ס העירו שבכ"י מ (=כת"י אוקספורד 598): על החייב בדומה לקטע הגניזה, ואכן כך נקבע בר"מ. מלבד קטע הגניזה וכ"י מ לא מצאתי (על פי המצויין במהדורות הנ"ל) חבר לנוסח זה.⁸

השינוי השלישי, 'מן החייב' במקום 'מן המחוייב' שבדפוסים. גם כאן כל כתה"י זהים לגניזה, וכך תוקן בכל המהדורות הנ"ל. אמנם יש להעיר שבהמשך ההלכה 'על החייב מן התורה' (כך בכל המהדורות) ציינו בילקוט שבר' כיס"א וקאופ': 'על המחוייב מן התורה'.

י. תרומות (ז: ז)

עבד של שני שותפין שהיה אחד מהן כהן אינו מאכיל ה"ז העבד אסור לאכול, וכל המאכיל בתרומה מאכיל בחזה ושוק.

8 אמנם בתחילת ההלכה 'מדבר שהוא חייב מן התורה' ציינו בילקוט שנו"ס, שבשלושה כת"י א ר ופ: 'מדבר שחייב מן התורה', אך בקטע הגניזה כבדפוסים.

קטע גניזה, קטלוג אדלר, 3012.23ENA:

יח⁹ עבד שלשותפין¹⁰ שהיה אח¹¹ מהן אינו מאכיל הרי זה העבד אסור לאכול וכל המאכיל בתרומה מאכיל בחוזה ושוק

המילה כהן מופיעה גם במהדורת פ. בילקוט שנו"ס העירו שכן הוא בכת"י רומי ובכת"י קאופמן, לעומת זאת בכיתאב"ן ובכ"י פ ובכ"ס א במקום המילה 'כהן': ישראל. ובשלושת כתבי היד התימניים האחרים (וכן ביג'ליוני תימן) לא מופיע לא כהן ולא ישראל (וכך נקבע בק). גם בכת"י אוקספורד 598 (ומשם בר"מ) לא מופיע לא זה ולא זה¹², וכן בקטע הגניזה הנ"ל.

שינויי הנוסחים הנ"ל יובנו על ידי בירור מקורו של הרמב"ם.

בתוספתא יבמות (ט:ב):

כהן שקנה עבד ולישראל אפי' אחד ממאה בו אינו אוכל בתרומה

וכן בירושלמי, תרומות (יא:ז), דף מח טור א:

תני מניין לכהן שקנה עבד ולישראל בו שותפות אפילו אחד ממאה בו שאינו מאכילו בתרומה תלמוד לומר וכהן כי יקנה

המדובר הוא על עבד השייך לשותפים שאחד מהן כהן והשני ישראל, והדין הוא שאינו אוכל בתרומה, שכיוון שהכהן הוא לא בעליו הבלעדי אינו יכול להאכילו. מקור הדין הוא הפס' המדבר על האכלת עבד 'וכהן כי יקנה', וכדברי הרדב"ז בהלכה דידן: 'והכי משמע שיהיה כל קניינו של כהן'.

אמנם לפי הנוסח הנדפס בא הרמב"ם להוסיף שאף אם השותף ה'בעיית' הינו כהן אלא שאינו מאכיל בתרומה (מאלה המפורטים בהלכות הקודמות ברמב"ם שם) גם אז העבד אינו אוכל.¹³ אכן לפי הנוסח ישראל בא הרמב"ם לומר את הדין הפשוט המוזכר בתוספתא ובירושלמי שאם האחד ישראל אינו אוכל. לעומתם לפי הנוסח שאינו גורס לא כהן ולא ישראל בא הרמב"ם, כפי שהעיר בר"מ בהערה שם, לכלול את הדין הפשוט ואת הדין המחודש גם יחד, שהמכנה המשותף להם הוא שהבעלים ה'בעיית' אינו מאכיל.

שני הנוסחים הראשונים קשים. לראשון קשה מדוע השמיט הרמב"ם את המוזכר בירושלמי ובתוספתא, ולשני קשה מה צורך בתוספת שאינו מאכיל. קושי נוסף, משותף לשני הנוסחים

9 סימון הלכה זו בגניזה הוא יח ולא יז כבדפוסים.

10 'של' מחובר למילה שאחריו, כמקובל בחלק מכתבי היד.

11 לא ברור מהקטע אם יש כאן תג במקום ד' או קרע שהשמיט אות זו.

12 בילקוט שנו"ס כתבו כי בכ"י מ (דהיינו אוקספורד 598, ראה בהקדמה שם) הנוסח 'ישראל', אך מעין בגוף הכת"י מצאתי כי לא מופיע שם לא 'ישראל' ולא 'כהן', כפי שהביא בר"מ.

13 זה לשון הרדב"ז על אתר: 'ורבינו חידש אפילו שניהם כהנים ואחד מהם אינו מאכיל העבד אסור לאכול וחד טעמא הוא'.

הוא התחביר של ההלכה. החוסר באות 'ש' לפני המילה שאינו יוצר את הרושם כאילו המילים 'אינו מאכיל' הם הדין ולא חלק מהמקרה.¹⁴

לפי הנוסח השלישי הדברים מיושבים. כאמור, הרמב"ם בא לכלול הן את המקרה המפורש בתוספתא ובירושלמי (ישראל) והן את המקרה המחודש (כהן שאינו מאכיל), ולכן נקט בסתמא: שהיה אחד מהן אינו מאכיל.

יא. הלכות מעשר (יא:יב)

דפוסים:

הנותן לפונדקית לבשל לו ולאפות לו מעשר את שהוא נותן לה כדי שלא יהיה תקלה לאחרים, ומעשר את שהוא נוטל ממנה מפני שהיא חשודה להחליף של זה [בוהה], אבל הנותן לחמותו בין שנשא בתה בין שאירס' או לשכנתו פת לאפות ותבשיל לבשל אינו חושש לא משום מעשר ולא משום שביעית מפני שאינה חשודה להחליף, בד"א בזמן שנתן לה שאור לעיסה ותבלין לקדרה, אבל אם לא נתן חושש משום מעשרות וחושש משום שביעית, ולפיכך אם היתה שנת שמיטה אסור שמא השאור מספיחי שביעית הוא.

גניזה, קיימברידג', N.S. 84.77:

הנותן לפונדקית לבשל לו ולאפות לו מעשר זה (?) שהוא נותן לה כדי שלא יהיה תקלה לאחרים ומעשר את שהוא נוטל ממנה מפני שהיא חשודה להחליף של זה בזה אבל הנותן לחמותו בין שנשא בתה או שאירסה או לשכנתו פת לאפות ותבשיל לבשל אינו חושש לא משום מעשר ולא משום שביעית מפני שאינה חשודה להחליף בד"א בזמן שנתן לה שאור לעיסה ותבלין לקדרה אבל אם לא נתן חושש משום מעשרות ולפיכך מעשר מה שיטול ממנה וחושש משום שביעית ולפיכך אם היתה שנת שמיטה הפת אסורה¹⁵

שינוי הנוסח הראשון שנתייחס אליו בהלכה זו הוא המילה 'שכונתו'. לכאורה טעות סופר ששרבבה את האות 'ו' למילה 'שכונתו'. אלא שבילקוט שנו"ס העירו כי בשלוש מבין ארבעת כתבי היד התימניים שנבדקו גם מופיע 'שכונתו', ואף בכת"י התימני הרביעי (אוקספורד) הנוסח 'לשכונתו', כך שגם לשם נשתרבה ה'ו' (אמנם בק: לשכנתו, וכן ב"פ ור"מ). מקור הלכה זו בתוספתא, דמאי (ד:לא):

נותן אדם לשכנתו תבשיל לבשל לו ועיסה לאפות לו ואינו חושש לשאר ותבלין שבהן

14 וכבר העיר המהר"י קורקוס כאן: 'ואעפ"י שהלשון הכתוב בספרים אינו מתוקן הכוונה מבוארת'. ובילקוט שנו"ס הביאו מספר כת"י הנקרא חמדת הלבבות, המכיל הגהות ברמב"ם שנעשו ע"י חכמי ישיבת אמשטרדם וע"י הגר"ד פרנקו (חפשי) מינדיס (תלמיד הרמח"ל), שתיקנו 'שאינו', אך לא מצאתי לכך חבר בעדי הנוסח.

15 מכאן עד סוף ההלכה חסר.

משום מעשרות ומשום שביעית במי דברים אמורים בזמן שנתן להן שאר ותבלין לא נתן להן שאר ותבלין הרי זה חושש לשאר ותבלין משום מעשרות ומשם שביעית הנוסח לשכנתו שבמהדרו' זו הוא ע"פ כת"י ווינה, ובשנו"ס שם העיר כי בכ"י ערפורט הנוסח: לשכנתו (וכך הוא בתוספתא הנדפסת בש"ס ווילנא), ובדפוס ראשון: לשכנתו.

נראה כי במקרה דנן חל הכלל, שהנוסח הקשה הוא הנכון. ריבוי עדי הנוסח של הצורה 'שכנתה', ובייחוד פיזורם על פני מקורות שונים (תוספתא, רמב"ם וראה עוד במקורות דלהלן) מורים כי אכן היתה מסורת לשונית שהשתמשה במילה 'שכונה' למשמעות שכונה (כפי שפירשו בילקוט שנו"ס), מסורת שבה ככל הנראה אחז הרמב"ם, אלא שזרותה של הצורה השפיעה על 'תיקונה' בעדי הנוסח האחרים לצורה המקובלת והתנכית (שמות ג: כב) 'משכנתה', ובכתיב מלא: 'שכניה'. מתוך כך נראה לגרוס כך אף במוקדים נוספים של שינויי נוסח במשנה תורה.¹⁶

הלכות אישות יג: י :

הדירה שלא תשאל ושלא תשאל מכלי הבית שדרך כל השכנות לשאול אותן ולהשאלן כגון נפה וכברה רחים ותנור וכיוצא בהם, יתיר נדרו או יוציא ויתן כתובה מפני שמשאיה שם רע בשכנותיה. וכן היא שנדרה שלא תשאל ושלא תשאל נפה וכברה ורחים ותנור וכיוצא בהם ושלא תארוג בגדים נאים לבנה במקום שדרך לארוג אותם לבנים תצא בלא כתובה מפני שמשאיה שם רע בשכנתו שהוא כילי.

בילקוט שנו"ס העירו לגבי המילה בשכנותיה (שנותרה כך גם בפ), שהנוסח בשני כ"י תימניים (אחד מהם: כ"י אוקספורד 594, השני: כתי"ל), בגיליונות כ"י שעל עותקי דפוס מתימן, כ"י אוקספורד 572 (ספרדי), כ"י אנג'ליקה 63, ובדפוסים הקדומים (רומי וונציה) הוא: בשכנותיה. לעומתם בכית"ע (תימני) ובכ"י אוקספורד 574 (ספרדי): בשכנותיה (וכך גם בק). נוסח אחרון זה שוב מוכיח את המשמעות של המילה שכונה כשכינה.

גם לגבי המילה בשכנתו, העירו שם שבכתי"ע, וכאן נוספו אליו גם כתי"ל וכ"י צנעא (תימני, מספריית אוספורד): בשכנותיו (אלא שבאחרון תוקן ל'בשכנותיו'). בכ"י האחרים שוב השינויים דלעיל: בשכנותיו, בשכנותיו ואף בשכנותיה.

מקור הלכה זו הוא בתוספתא כתובות (ז:ד):

הדירה שלא להשאל נפה וכברה רחים ותנור יוציא ויתן כתובה מפני שמשאיה שם רע בשכנותיה וכן היא שנדרה שלא להשאל נפה וכבר' רחיים ותנור תצא שלא בכתובה מפני שמשאיה שם רע בשכנתו

נוסח מהדרות הוא על פי כ"י ווינה. בשנו"ס שם העיר על המילה 'בשכנותיה' כי בכ"י ערפורט הנוסח 'בפני שכנותיה'. בדומה לכך, על המילה 'בשכנתו' העיר כי בכ"י הנ"ל הנוסח 'בפני שכניו'.

16 בילקוט שנו"ס להלכות אישות (יג:י) ציינו לשופטים (ח:יא): 'דרך השכני באהלים'. וראה שם בדעת מקרא בהערה, שהעירו על זרותה של הצורה, ועל פשרה כמשקל פעול (בשורוק) של השורש ש.כ.ג.

תוספתא זו הובאה בבבלי, כתובות, עב ע"א, ואף שם מצינו שינויי נוסח:

תניא נמי הכי המדיר את אשתו שלא תשאל ושלא תשאל נפה וכברה ריחים ותנור וציא ויתן כתובה מפני שמיאה שם רע בשכינותיה וכן היא שנדרה שלא תשאל ושלא תשאל נפה וכברה וריחים ותנור ושלא תארוג בגדים נאים לבניו תצא שלא בכתובה מפני שמיאתו שם רע בשכיניו.

והנה, הן על המילה 'בשכינותיה' והן על המילה 'בשכיניו' מצינו שינויי נוסח בכתבי היד (כפי שהובאו בדקדוקי סופרים השלם).

על המילה בשכינותיה: בכ"י מינכן 95, ובכ"י רומי 130 – בשכנותיה (ללא הו"ד הראשונה); בכ"י לנינגרד – פירקוביץ (להלן: ל"פ) – בשכונותיה.

על המילה 'בשכיניו': בכ"י רומי 130 – בשכנותיה (ועל הה"א תוקן בין השיטין: ו'); כ"י רומי 487 – בשכינותיו; כ"י ל"פ – בשכונותיו.

המשותף לשלושת עדי הנוסח שעל המילה 'בשכינותיה' הוא השמטת הו"ד שאחר האות כ"ף. בשני העדים הראשונים הסתפקו בהשמטה, ובשלישי (ל"פ) הוחלפה הו"ד בו"ו.

המשותף לשלושת העדים שעל המילה 'בשכיניו' הוא שלא מדובר על השכנים הזכרים אלא על השכנות הנקבות, כפי ששיערנו לעיל. מבחינת איות המילה כתבי היד עקביים. כ"י רומי 487 שברישא גרס כדפוסים משמר גם כאן: בשכינותיה, כ"י רומי 130 גם כאן משמיט את הו"ד, וכ"י ל"פ שוב מחליף אותה בו"ו.

כ"י ל"פ משמר אם כן את המילה 'שכונה' בהטיית רבים, מה שמוכיח את שלילת המשמעות המודרנית של המילה, ומצדיק את המשמעות של שכינה.

עדות נוסח נוספת המאששת השערה זו מצויה בספר הלכות גדולות, הלכות כתובות, סימן ל"ו (מהד' הילדסהיימר, עמ' 269):

אמ' רב כהנא המדיר את אשתו שלא תשאל ושלא תשאל נפה וכברה ריחים ותנור וציא ויתן כתובה מפני שמיאה שם רע בשכנותיה תניא נמי הכי המדיר את אשתו וכול' וכן היא שנדרה שלא תשאל ושלא תשאל נפה תנור וריחים ושלא תארוג בגדים נאים לבנים (יוציא ויתן כתובה), <תצא שלא בכתובה> מפני שמיאתו שם רע בשכונתו.

ביחס למילה 'בשכונתו' העיר שם בשנו"ס כי בכ"י פריז 1402 הנוסח הוא 'בשכונותיו' (ובכ"י אוקספורד כמו בבלי). ראייה נוספת אם כן לשכונה במשמעות שכינה.

מריבוי הופעותיה (בסיפא) של הצורה שכונותיו במקורות המגוונים (בבלי, הלכות גדולות, רמב"ם) נראה כי היא הנוסח המקורי, והצורות שכונתו – שכיניו נבעו מחוסר הבנה של המילה. גם עיון בתוכנה של ההלכה שולל את הצורה שכיניו. שני המקרים המתוארים עוסקים בסוג נדר זהה,¹⁷

שלא תשאל האשה נפה וכו', חוסר השאלה שגורם להשאת שם רע אצל השכנות שבאות לשאול את החפצים הנ"ל. ההבדל הוא מי זה שהדיר האיש או האשה, וממילא שמו של מי יוצא לרעה. לא מסתבר לחלק בין שני המקרים מבחינת יעד הפצתו של השם הרע, כך שאם האשה נדרה השם הרע יוצא בין השכנות ואם האיש בין השכנים. דחוק יהיה לומר כי האיש אין זה מעניינו אם שחות בו השכנות, וההיפך באשה. מתוך כך מסתבר יותר שגם ברישא וגם בסיפא מדובר על השכנות, כך שגם בסיפא צריכה להופיע מילה המתייחסת לשכינות. אמנם טיעון זה בא לשלול את הנוסח שכיניו ולא את הנוסח שכינותיו, אלא ששלילת הנוסח האחרון נלמדת כאמור לעיל מהכלל הפילולוגי המבכר את הנוסח הקשה (בייחוד כשהוא מופיע פעמים רבות) על פני הקל.

את תהליך גלגולי הנוסח (בסיפא) לפי זה ניתן לתאר בדרך הבאה: נוסח המקור היה שכונותיו במשמעות של שכינותיו. זרותה של הצורה הובילה לשינוי: שכונתו, מתוך כוונה למשמעות של השכונה המודרנית. שינוי זה יצר חוסר סימטריה בין הרישא (שכינותיו) לסיפא, מה שהוביל לנוסח השלישי: שכיניו.

נציין בקצרה למקומות נוספים במשנה תורה, בהם מצויה הצורה שכונה (או שכונות) במשמעות שכינה (או שכינות):¹⁸

אישות (כד:יא): 'וכן אם הוחזקה נדה בשכנותיה ואמרה לבעלה טהורה אני ובא עליה' (כך גם בפ וק). ובילקוט שנו"ס, שבכ"י תימניים בשכנותיה.¹⁹

איסורי ביאה (א:כב): 'האשה שהוחזקה נדה בשכנותיה בעלה לוקה עליה משום נדה' (כך גם בפ וק). ובילקוט שנו"ס, שבעדי נוסח שונים, שכנותיה או שכינותיה.²⁰

איסורי ביאה (ד:ט): כל הנשים שיש להם וסת בחזקת טהרה לבעליהן עד שתאמר לו טמאה אני או עד שתחזק נדה בשכנותיה. ובשנו"ס שבכ"י תימניים: בשכנותיה (וכן הוא בפ²¹ וק, ובדפו"ר: בשכונתיה).

אמנם יש לציין כי מצינו גם בספרות חז"ל את הצורה התנכית. כך לדוגמא בירושלמי. בדמאי ג:ו (מהדרו' האקדמיה, עמ' 128), בשבת ה:ד (עמ' 393), וביצה ב:ח (עמ' 692), בכל אחד ממקומות אלו מופיעה פעמיים המילה 'שכנתו'.

18 ההפניות דלהלן לקוחות מילקוט שנו"ס לפי"ג מהל' אישות ה"י. עוד ציינו שם לפרק זה הלכה ט"ו, אך דווקא שם ספק אצלי אם הכוונה לשכנות או אולי לשכונות במונח המודרני.

19 וכן בהערה במהדורת ק, שכן היא בכ"י ק (וראה שם במבוא, וכן במהדורה זו בהקדמה לספר המדע, עמ' כז, על כ"י זה). לגבי המקור של הלכה זו, ראה בהפניה הבאה.

20 במקור הלכה זו (שהוא גם המקור להלכה הקודמת ברמב"ם) בבלי, כתובות, ע"ב ע"א, וקידושין, פ ע"א: בשכינותיה (ובכתובות, מהדורת מכון התלמוד הישראלי השלם לא ציינו לשנו"ס על מילה זו).

21 במהדורה זו נראה שחלה טעות, משום שכאמור בפנים הנוסח הוא בשכונותיה, ואילו בד"ה של הילקוט שנו"ס (שבדך כלל מופיע בו נוסח הפנים) הנוסח בשכונותיה, וכתבו שכן הוא בכ"י לא תימניים וכו'.

יב. מעשר (שם:שם)

דיון נוסף בהלכה על שינוי נוסח בין הדפוסים לבין קטע הגניזה קשור לסיום ההלכה. בדפוסים מופיע: חושש משום מעשרות וחושש משום שביעית, בקטע הגניזה נוסף אחר המילה מעשרות: ולפיכך מעשר מה שיטול ממנה. קטע הגניזה אינו יוצא דופן: תוספת זו מופיעה, על פי הנמסר במהדורות השונות, בכל כתבי היד (וכך נקבע בפ, ק ור"מ). ראוי להציג כאן את השתלשלותו של שינוי נוסח זה, (כפי שתיארוהו בילקוט שנו"ס²²), וזאת משום ההליך הפילולוגי האופייני. בדפוס וונציה (רפ"ד או ש"י – ש"א, ראה שם בהקדמה לילקוט שנו"ס ביחס לספרים המוגהים) נשמטו המילים: וחושש משום שביעית ולפיכך אם היתה שנת השמיטה, ובמקומם נכתב בקיצור: אם היתה שנת השמיטה. נראה ששינוי זה נבע מרצון הסופר לקצר, שהרי אם היתה שנת השמיטה וכו' מובנו שיש לחשוש משום שביעית. באחד הספרים המוגהים (של וונציה הנ"ל) רצו לתקן, ולהחזיר את ה'חשש' למקומו, אלא שלא החזירוהו למקומו הראשון, דהיינו אחר המילים ולפיכך מעשר מה שיטול ממנה, אלא אחר וחושש משום מעשרות, כך שבתחילה קובע הרמב"ם את שתי החששות, מעשרות ושביעית, ואחר כך את המסובב מהן, הצורך לעשר, או האיסור על הפת (בסדר של 'על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון'). בוונציה של"ד כנראה שלא פירשו הגהה זו כראוי, והתקשו בקישור המילים וחושש משום שביעית למה שאחריהם 'ולפיכך מעשר מה שיטול ממנה'. מתוך כך השמיטו את המילים האחרונות כך שמיד אחר החשש מפני השביעית יופיע ה'לפיכך אם היתה שנת השמיטה וכו'. כוונציה של"ד המשיך ונמסר הנוסח עד לדפוסים האחרונים.

יג. מעשר (יג:ד)

פירות שידוע שהן מפירות הארץ שהחזיקו בה עולי בבל אע"פ שהן נמצאות בסוריא ואין צריך לומר בארץ שהחזיקו בה עולי מצרים בלבד הרי אלו חייבין בדמאי, ומפרישין מהן תרומת מעשר ומעשר שני²³

בקטע הגניזה, כ"י אדלר NS 51.20, במקום 'חייבין בדמאי', הנוסח הוא: 'חייבות בדמאי'. כך גם (על פי הילקוט שנו"ס) בכתבי היד: אוקספורד 598 (וממנו בר"מ), אוקספורד 572, פריז 346, אנג'ליקה 63. לעומתם בכתבי היד התימניים, וכן בכ"י קויפמן, הנוסח כבדפוסים, וכך גם בק (ללא שהעיר על כך) ופ.

והנה, על פי כללי הלשון, נראה לכאורה כנוסח שבדפוסים, שהרי הפרי הוא זכר, וממילא לריבוי מתאימה הסיומת 'חייבין', אלא שכבר העיר ברמב"ם מדויק (הערה 3) ש"סיומת נקיבה לריבוי המסתיים ב'ות' מצוי בלשון רבינו²⁴. דוגמאות נוספות לתופעה זו: השם של הלכות

22 התיאור שם מוסר רק על הממצאים דלהלן. את הפרשנות לקשר הסיבתי בין ממצאים אלו אני מציע כאן כהשערה.

23 בדפוסים אין כאן הפסק הלכה, אך בכתה"י כאן מסתיימת ההלכה.

24 גם כאן אין להסתייע ממקורות רבינו, שכן מקור הלכה זו (על פי הנושאי כלים) היא המשנה בריש פ"ב דדמאי: ואלו דברים מתעשרין דמאי בכל מקום וכו'.

'מאכלות אסורות', הלכות ע"ז (ד: יג): 'האילנות עצמן שהן מותרות'; הלכות ברכות (י: יג): 'וראה אילנות פורחות'; הלכות תרומות (ב: יג): 'היו לו פירות אחרות'; שם (טו: יח): 'יין של תרומה שנפל על גבי פירות ידיחם והן מותרות'²⁵; הלכות מעשר (ג: כב): 'על פירות אחרות'. שם (ח: ב): 'אם יש לו פירות אחרות ... ואם אין לו פירות אחרות'.

יד. מעשר יד: ב

דפוסים:

היה מוכר כשות או ירק והן מביאין וצוברין לפניו הלוקח ממנו מעשר מכל כשות וכשות ומכל אגודה ואגודה ומכל תמרה ותמרה

קטע הגניזה שנתארו להלן הינו פגום, ונותר ממנו רק סופה של ההלכה בלבד, ועל כן נבאר קודם את שינויי הנוסחאות מהמהדורות הנדפסות. בכתה"ו ובשלוש המהדורות המשובחות (פ ק ור"מ) במקום כשות מופיע קישות בשלושת המופעים בהלכה. שינוי נוסח יוסבר בהמשך בשילוב עם השינוי מקטע הגניזה.

בהלכה זו עוסק הרמב"ם בלוקח פירות מעם הארץ, דהיינו פירות דמאי, שצריך לעשרן. כאשר המוכר מקבל את סחורתו מכמה חקלאים שהם עמי הארץ נוצרת בעיה שאין לדעת אם חלק מהפירות, דהיינו של אחד החקלאים, אכן מעושרים, כך שלא ניתן לעשר מהם על הפירות שאינן מעושרין, כפי שפסק הרמב"ם בפרק זה הלכה א', 'שאינן מעושרין מן החייב על הפטור ולא מן הפטור על החייב'. הבעיה מתחזקת כאשר המוכר מערב את הפירות שלפניו כך שישנה בעיה לעשר מפרי אחד על משנהו. במקרה כזה אם כן מוכרח הלוקח לעשר מכל פרי ופרי.

והנה הרמב"ם נקט שלוש דוגמאות: כשות, אגודה ותמרה. בילקוט שנו"ס העירו שאמנם בדפוסים הנוסח הוא 'כשות', אך בפנים שלהם קבעו את נוסח כתה"ו: 'קישות', וכתבו שם שכן מוכרח שכן 'כשות' הוא מין עשב²⁶, ולא מסתבר לעשר מכל עשב ועשב שהרי העשבים דרך כלל באים באגודות, ואם כן היה צריך הרמב"ם לכתוב מכל אגודה ואגודה של כשות.²⁷ אמנם אם נגרוס 'קישות' דהיינו הקישוא המוכר לנו היום²⁸ אתי שפיר, שמפריש מכל פרי ופרי, דהיינו מכל יחידה ויחידה, שכן אין דרכן להיות באגודה.

25 כאן אף שינה הרמב"ם מהמקור, תוספתא, תרומות (ח: יד): 'ידיחן והן מותרין'.

26 כך עולה מהרמב"ם, הלכות יו"ט (ח: פ): 'וקוצרין את הכשות מפני שהיא ראויה להטילה לשכר במועד', ובמגיד משנה שם: 'ופי' כשות עשב שמטילין בשכר'. וכן במקומות נוספים, הובאו בילקוט שנו"ס, שם. וראה עוד בפירוש הגאונים לסדר טהרות, עמ' 123 – 124 (ובהערה 30 שם), שם נדון הכשות של הקישות. וראה עוד בתוספתא כפשוטה, זרעים א', עמ' 254.

27 ראה שם שלא כתבו במפורש את קושייתם כפי שניסחתי אותה, אך וודאי שזו כוונתם. וראה בעניין האגודה במלאכת שלמה, דמאי, פ"ה מ"ז (ובתוספתא כפשוטה, שם, נדפס בטעות: מ"ח).

28 עיין רמב"ם, הלכות כלאים (ג: יג): 'והקישות עם המלפפון ... אינן כלאים זה בזה' (ואף שם בדפוסים שקודם ויילנא: 'הכשות', ראה בילקוט שנו"ס, שם).

השינוי הנוסף נמצא בקטע הגניזה, כ"י קיימברידג', T-S N.S. 84.77. כאמור, כמעט כל ההלכה חסרה בקטע, אך ניתן לראות את סופה. סיומה של ההלכה הוא באותיות 'גודה'. פירוש הדבר הוא שהמילה האחרונה בהלכה היא 'אגודה', וחסרה אם כן הדוגמא 'מכל תמרה ותמרה'.²⁹ כיוון שבשאר עדי הנוסח (וכך בק פ ור"מ), וכן בעדי הנוסח של התוספתא (ראה להלן) לא נמצא חבר להשמטה זו מסתבר כי המדובר בטעות סופר, שגרמה לו להשמיט משום מה את התיבות שבסוף ההלכה. ננסה להתחקות אחר מקור ההשמטה.

לצורך כך נעיין במקור ההלכה, תוספתא, דמאי (ה:יב):³⁰

הלוקח מן הפלטר מעשר מכל דפוס ודפוס ואם היה מביאן וצוברן לפניו מעשר מכל קישות וקישות ומכל אגודה ואגודה ומכל תמרה ותמרה

מלבד חיזוק הנוסח קישות, מהתוספתא ניתן ללמוד על דבר נוסף ביחס להלכה ברמב"ם. בעוד שבתוספתא הרישא עוסקת בפלטר, והסיפא בקישות אגודה ותמרה, אצל הרמב"ם גם הרישא עוסקת בקישות וירק. הסיבה לשינוי היא שלרישא התייחס הרמב"ם בהלכה נפרדת, הלכה ר' ופסק שם בניגוד לתוספתא, משום שהלכה זו שברישא נחלקו עליה תנאים במשנה (דמאי, ה:ד), ופסק הרמב"ם כרבי יהודה, ואילו שיטת התוספתא היא כרבי מאיר. מתוך כך כשבא הרמב"ם לפסוק את הסיפא הוצרך לנסח מחדש את המקרה (דהיינו רישא מחודשת), ולכן פתח במוכר קישות או ירק. אמנם בסיפא נקט שלוש דוגמאות: קישות אגודה ותמרה. מסתבר שהביטוי השגור 'אגודת ירק' יכול להיות זיהוי מספק בין הירק שברישא לאגודה שבסיפא, אך עדיין קשה מה מקומה של התמרה שבסיפא. מסתבר שחוסר סימטריה זה בין הרישא לסיפא הוא הגורם להשמטת התמרה מהסיפא בקטע הגניזה.³¹ קשה יהיה לומר שהסבר זה יכריע שנוסח הגניזה הוא המקורי, ולכן ליישוב הנוסח המקובל צריך לומר בדוחק, שהרמב"ם לא טרח למנות את כל השלושה גם ברישא וסמך בכך על הפירוט שבסיפא.

טו. מעשר (יד:ד)

דפוסים:

בעה"ב שהיה מוכר ירק בשוק בזמן שמביאין לו מגנותיו מעשר מאחד על הכל, ובזמן שמביאין לו מגנות אחרות אם לקח ממנו וחזר ולקח ממנו פעם שנייה לא יעשר מזה על זה.

קטע גניזה, כ"י קיימברידג', T-S N.S. 84.77:

בעה"ב שאינו מוכר ירק בשוק בזמן שמביאין לו מגנותיו מעשר מאחד על הכל, ובזמן שמביאין לו מגנות אחרות אם לקח ממנו וחזר ולקח ממנו פעם שנייה לא יעשר מזה על זה.

29 והעיר על כך במהדורת ר"מ, הערה 5.

30 על פי תוספתא כפשוטה, ושם זוהי הלכה י' (עמ' 88).

31 וכבר רמז לכך הר"י שילת בהערה 5.

בקטע זה שינוי הנוסח הוא יחידאי. לא מצאתי שזכר עד נוסח נוסף שגורס: 'שאינו מוכר ירק'. גם המקור במשנה דמאי (ה:ז) מלמד על 'בעל הבית שהיה מוכר ירק בשוק'. נראה אם כן שטעות סופר לפנינו. גם קטעי הגניזה כמובן לא נמלטו מכיוצא באלו. מכל מקום עניין נוסף יש בהלכה זו לענות בו. המילה מגנותיו משותפת לקטע הגניזה ולדפוסים (כולל פ ק ור"מ, ובאחרון: מגינותיו³²). אלא שכפי שנמסר בילקוט שנו"ס בשני כתבי יד מספריית אוקספורד, שהאחד מהם הוא הכ"י המשובח 598 (עליו הושתתה מהדורת ר"מ) והשני 572, הנוסח מגנתו. למרות זאת במהדורת ר"מ חרג מהרגלו, וגרס מגינותיו על פי כ"י ליון 9, וכ"י מוה"ק 907, והעיר שכך הוא גם במשנה (הנ"ל) כ"י רבינו. עוד הוסיף שם בהערה כי נראה שבכ"י אוקספורד 598 היה כתוב בתחילה מגנתו, ונראה שנמחקה הו"ו הראשונה. אולי ניתן לשער כי שינוי זה נגרם כתוצאה מכך שהסופר הראשון לא נהג להוסיף יו"ד בסיומת 'תיו', דהיינו כשיש אות קמוצה לפני ו"ו, הוספה שמטרתה להדגיש שהו"ו היא עיצורית ולא אם קריאה.³³ אחד הקוראים לא הבין את הצורה 'מגנתו' (ואולי סבר שהיא מלשון גנות – גנאי), ולכן מחק את הו"ו ושינה ל: מגנתו. מכל מקום לפנינו אחד המקומות בו קטע הגניזה מוסר נוסח שונה מכ"י אוקספורד 598.

זו. מעשר יד:ה

דפוסים:

הלוקח פת מן הנחתום לא יעשר מן החמה על הצוננת שאני אומר חיטים של אמש
היו משל אחד ושל היום משל אחר.

גניזה: קיימברידג', T-S NS 84.77

הלוקח פת מן הנחתום לא יעשר מן החמה על הצוננת שאני אומר חיטים של אמש
היו משל אחד והיום משל אחר.

בקטע זה שינוי הנוסח שבגניזה אמנם אינו מהותי, אך מכל מקום הוא יחידאי, וראוי להעיר על דבר אופייני המצוי כאן בין כתבי היד. כאמור, בדפוסים (וכן בפ וק): ושל היום. בילקוט שנו"ס דרוח על חמישה כ"י (מ, ת"ס, ר, קאופ', כ"י פ) בהם הנוסח: ושל יום ללא ה"א הידיעה, וכן הוא בר"מ. את פשרו של שינוי נוסח זה נמצא בהערה במהדורת ר"מ. בכתבי היד שתי המילים חוברות: ושליום, כנהוג בכתבי היד בתקופה הקדומה (אף על ידי הרמב"ם עצמו), שמחברים את המילה 'של' למילה שאחריה. מתוך כך נשמטת ה"א הידיעה של המילה הבאה, והאות ל (של המלה 'של') מקבלת פתח (ככל אות שימוש לפני ה"א הידיעה). מכאן שאף הנוסח שבעדים אלו כוונתו זהה עם הנוסח הנדפס של היום. צורה מחוברת זו מצויה גם במשנה, כ"י רבינו, דמאי (ה:ג). מאוחר יותר הפסיקו להשתמש בצורה

32 ראה במבוא של מהדורה זו לספר המדע, עמ' כ' על כך שבחסרות ויתרות, לא הלך הוא על פי כ"י אחד, אלא המגמה היתה לאחד את הכתיב לצורך רהיטות ונוחות הקריאה.

33 ראה לדוגמא, בראשית (יג:ג): 'וילך למסעיו', ולעומת זאת שם (שם:ו): 'ולא יכלו לשבת יחדו'.

זו, וכשבאו לפתוח מילה זו ולהפרידה לשתיים, כדי לשמור על כוונת הדברים הוסיפו ה"א הידיעה. אמנם במהדורות פ ר"מ, למרות מה שמביאים נוסחים מכתבי היד, בכל זאת צורות מעין אלו לא משאירים כהויתם, ומפרידים לשתי מילים,³⁴ כך שהן בילקוט שנו"ס, והן בפנים של ר"מ, כתבו 'ושל יום' ולא 'ושל היום'. הנוסח שבקטע הגניזה שינה צורה זו באופן חדש. מתוך מגמה לקצר, ולא לחזור פעמיים על המילה 'של' הוסיף ה"א הידיעה למילה היום וכך נתקבל הנוסח השלישי.

שינוי נוסח נוסף בהלכה זו מצוי במילה האחרונה שלה: אחד. כך הוא בדפוסים (כולל פ), וברוב כתבי היד, וכן בקטע הגניזה הנ"ל.³⁵ בילקוט שנו"ס דיווחו על כ"י תימני אחד (כיתאב"ן) שבו: אחר (וכך נקבע בק). ובמהדורת ר"מ מסר, שכן הוא בכ"י ליון 9 (ועל פי זה הכריע בפנים שלו). לגבי אוקספורד 598 נראה לו שכתוב אחד. ראייה חזקה לנוסח זה היא המשנה הנ"ל (דמאי, ה:ג), שבה (גם בנוסח רבינו): אחר.³⁶

יז. מעשר שני ונמע רבעי (ה:ד)

דפוסים:

מע"ש שאין בחומשו שוה פרוטה אינו מוסיף עליו חומש, וכן מעשר שאין דמיו ידועין דיו שיאמר הוא וחומשו מחולל על הסלע הזה, וכל מעשר שהוא אינו פודהו משלו אינו מוסיף חומש, ומע"ש של דמאי אינו מוסיף עליו חומש.

גניזה, כ"י אדלר, 3596.1ENA

מע"ש שאין בחומשו פרוטה אינו מוסיף עליו חומש וכן מעשר שאין דמיו ידועין דיו שיאמר הוא וחומשו מחולל על הסלע הזה וכל מעשר שהוא אינו פודהו משלו אינו מוסיף חומש

נתחיל דווקא בשינוי האחרון, השמטת סוף ההלכה. לאור זאת שאין חבר לנוסח זה, נראה שאין לפנינו אלא השמטה מפני הדומות. לעומת זאת השינוי הראשון, השמטת המילה 'שוה', לא נגרם כתוצאה משגגה, וזאת על פי עדי הנוסח האחרים. גם בכת"י אוקספורד 598 (ומשם בר"מ), ר' וכת"י תימניים שנבדקו במהדורת פ ליתא 'שוה'. למרות זאת במהדורת ק איתא 'שוה', וכן בפ.

לעומת זאת בירושלמי ב"מ, פ"ד ה"ב (דף ט ע"ד):

רבי יוחנן בשם רבי ינאי כל מעשר שני שאין בחומשו שוה פרוטה אין מוסיף חומש ... הדא אמרה עד שיהא בחומשו שוה פרוטה ... ולא תנינן עד שיהא בחומשו שוה פרוטה

34 ראה בר"מ, מבוא הנ"ל, עמ' כ'.

35 בר"מ כתב, כנראה בשגגה, כי בקטע הגניזה הנ"ל: אחד.

36 וראה בפירוש המשנה מהדורת קאפח בהערה, שבכ"י ק: אחד.

וכן בירושלמי מע"ש פ"ד ה"ב (דף נד ע"ד):

רבי יוסי בי רבי סימון בשם רבי יוחנן כל מעשר שיני שאין בחומשו שוה פרוט'
אינו מוסיף חומש³⁷

יה. מעשר שני ונמע רבעי (שם: שם)

בשולי הדברים נציין לעוד שינוי נוסח בהמשך קטע זה. בדפוסים מסתיימת הלכה ה במילים 'לצמצם את מעותיו', והלכה ו פותחת 'הפודה מעשר'. ובילקוט שנו"ס כתבו, שבכל עדי הנוסח (כולל כל הדפוסים עד יעסניץ, ראה להלן) אין כאן הפסק הלכה, וכן יש אות 'ו' לפני 'הפודה'. וכך בכל שלושת המהדורות ק, פ ור"מ. כך גם בקטע הגניזה הנ"ל. בילקוט העירו על תופעה פילולוגית אופיינית העולה מעיון בדפוסים הקדומים. בדפוס הראשון בו סומנו ההלכות באותיות, וונציה של"ד, סומנה ההלכה הבאה ('בעל הבית וכו') כהלכה ז (במקום הלכה ו), טעות מספור שגרתית, וכך עברה הטעות לדפוס אמשטרדם. בהגיעה הטעות למדפיסי יעסניץ תצ"ט ניסו לפתור את ה'דילוג' על הלכה ו, על ידי שפתחו את המילה 'הפודה' שבאמצע הלכה, כך שה'ו' שבראשה הפכה לאות סימון הלכה חדשה, ותחילת ההלכה היא במילה 'פודה'. 'פתרון' זה עבר לדפוסים המאוחרים המצויים לפנינו.³⁸

סיכום

בי"ח הדוגמאות שמאמר זה התייחסו לשינויי נוסח רבים (חלק מהדוגמאות מכילות כמה וכמה שינויי נוסח, בייחוד בדוגמא ו) ומגוונים שמצויים בקטעי הגניזה. קשה ואולי אף בלתי אפשרי להצביע על מאפייני משותף לכל השינויים, והדבר אף מסתבר מאופייני של קטעי הגניזה: קטעים שנאספו מתוך כתבי יד שונים ממקומות שונים ואף מתקופות שונות. יחד עם זאת המכנה המשותף של רובם ככולם של הקטעים (קטעים דייקא, ולא של השינויים) הוא היותם מזרחיים, ולכן אך טבעי הוא שבמקום שמצינו שינויי נוסח חשובים בקטעי הגניזה נמצא להם חבר בעדי הנוסח, דהיינו כתבי היד, המזרחיים. אמנם לקביעה האחרונה ישנם יוצאי דופן לא מעטים, כך שמבחינה סטטיסטית קשה לבסס אותה עד שלא תיבדק כמות גדולה יותר של קטעים, ואף אז ספק אם יהיה ניתן לקבוע דברים מוחלטים, וזאת מן הנימוקים דלהלן. כפי שניתן לראות בדוגמאות, בדרך כלל, להוציא מקרים נדירים, לכל שינוי נוסח יש מספר חברים, ואלה האחרונים על פי רוב אינם שייכים לקבוצה אחת בלבד. ההסבר לכך הוא שברוב המקרים כל אחת מהקבוצות של כתה"י (מזרחיים, תימניים וכו') אינן הומוגניות, כך שחלק מכתה"י המזרחיים לדוגמא שונה מהחלק האחר, וקשה אם כן לדבר באופן כללי על 'הנוסח המזרחי'. מאידך, על פי רוב חלק מהקטעים מקבוצה אחת זהים לחלק מקבוצה אחרת (לדוגמא

37 בילקוט שנו"ס כתבו שאף בירושלמי ליתא 'שוה', ואם אין ט"ס בדבריהם איני יודע לסמן את המקום אליו כיוונו.

38 לעצם הנדון על שייכותה של הערה זו של הרמב"ם על הפודה מעשר ביותר מכדי דמיו להלכה זו, ראה שם בילקוט שנו"ס, ובהערה בר"מ.

התימניים עם המזרחיים), מה שמסבך את התמונה הכללית עוד יותר, ולא מאפשר ליחס את קטעי הגניזה לאחת הקבוצות. אם נסיף לכך את העובדה שאף קטעי הגניזה לעיתים מחולקים בנוסחיהם (דוגמא מובהקת לכך היא דוגמא יז) הרי שהרחקנו מאד את הסיכוי לאפיון כולל של קטעי הגניזה. נראה שרק לאחר שתהיה בידינו מהדורה מדעית מקיפה (דוגמת דקדוקי סופרים השלם לתלמוד הבבלי) בה מפורטים כל עדויות הנוסח המצויות בידינו של משנה תורה נוכל לקבוע אם ניתן בכלל לדבר על קבוצות ממין זה, וממילא לבדוק את יחסם של קטעי הגניזה לקבוצות אלה.

פעמים מעטות עדויות הנוסח שבגניזה הן יחידאיות. מן הסוג האחרון לא מצינו כאמור הרבה, ודבר זה מוסבר מתוך עדויות הנוסח (כתבי יד ודפוסים) המרובות והמגוונות הקיימות למשנה תורה, כך שנדיר למצוא נוסח שאין לו חבר כלל, אלא אם כן בטעויות קא עסקינן. אגב טעויות, כמצוי בכתבי היד אף קטעי הגניזה לא נמלטו מטעויות סופר שגרתיות כהשמטה מחמת הדומות וכיוצא באלה.

למרות האמור עד כה על זוהירות בהערכתם של קטעי הגניזה, חשוב לציין שברוב המקרים שבדקנו, מקרים בהם נחלקו עדויות הנוסח ונראה שיש אפשרות להכריע לאחד הצדדים, נמצאים קטעי הגניזה 'בצד הנכון', דהיינו עם עדות הנוסח הנכונה. נראה שאם ניתן לומר אמירה כללית וזהירה על עדויות הנוסח שבקטעי הגניזה על פי הבדיקה הזעומה שבצענו, הרי שעדויות הנוסח המצויות בקטעים אלה הן עדויות משוכחות שבדרך כלל מוסרות על הנוסח המקורי (אך לאו דווקא האחרון, בהתחשב בכך שאף האוטוגראפים - הטיוטות של משנה תורה נמצאו בגניזה) של משנה תורה. גם לכך הסבר משכנע: קטעי הגניזה מקורן באזורים המזרחיים במקומות הסמוכים למקום מושבו של הרמב"ם צאצאיו ותלמידיו, ששמרו את העותקים המובחרים שהוגהו על פי ספרו או על פי אחד מהספרים שהוגהו מספרו, כך שאף אם קטעי הגניזה עצמם אינם אחד מהספרים הנ"ל, הרי שסביר שהם הושפעו מנוסחיהם. בנוסף לכך ספרים אלו היו מוטלים תקופה לא מבוטלת כאבן שאין לה הופכין, ללא שטיפלה בהם יד מגיהים ומתקנים, וכך נשתמרו בהן הנוסחים כפי שנכתבו בכתה"י במקור.

לבסוף, נציין כאן את עדויות הנוסח היחידאיות שמצאנו בקטעי הגניזה, ומסתבר שאינן טעות נוסח גרידא:

דוגמא ו (השינויים מדוגמא זו הינם מסויגים כיוון שמדובר בעיבוד, ראה בפנים): התוספת: 'אפילו על ערקא דמסנא'. שם: התוספת: 'אפילו היתה פנויה'; שם: השם 'ו-ה' (לבר מה שמצא הרדב"ז בספר מדויק); דוגמא ז: התוספת 'ומשך'; דוגמא יד: ההשמטה 'ומכל תמרה ותמרה'; דוגמא טז: 'והיום' ללא 'ושל';

כפי שנכתב לעיל בנוסף לקטעים שנידונו במאמר זה, בדקתי (באופן אקסטרנסיבי) עוד למעלה ממאה קטעי גניזה, וערכתי רשימת שינויי נוסחאות בינם לבין עדי נוסח אחרים. ההתרשמות הכללית מאיסוף זה אינה שונה ממה שעלה מן הניתוח האינטנסיבי של הדוגמאות שתוארו כאן.

נספח: תולדות המחקר על נוסח משנה תורה לרמב"ם

ספרות רחבה בתחום השתלשלות הנוסח מופיעה במסגרת מהדורות חדשות ומהדורות צלום של דפוסים ישנים של 'משנה תורה'.³⁹ בשנת תרצ"ז יצאה מהדורה של ספר המדע על פי כת"י אקספורד 577 ע"י משה חיים חיימזאהן (ומאוחר יותר, בשנת 1963 יצא גם ספר אהבה עפ"י כת"י זה).⁴⁰ בשנת תש"ד יצאה בירושלים מהדורה של ספרי המדע ואהבה בהוצאת פאג"י (פועלי אגודת ישראל) ובסוף הספר שינויי נוסחאות על פי הרבה כתבי יד ע"י הרב שמואל הלוי ווזנר (שזמן קצר אחר כך נתמנה לרבה של 'זכרון מאיר', ומכהן בבני ברק עד היום לאורך ימים ושנים).⁴¹ באותו זמן (1944) הוציא פלטיאל בירנבוים מהדורה הכוללת כשלוש מאות פרקים מתוך אלף הפרקים של 'משנה תורה', המיועדת 'להגיש לבני דורנו ספר אשר יכניסם לפני ולפנים של היהדות המקורית'. פרופ' אלכסנדר מרכס המציא לבירנבוים כתבי יד והאחרון תיקן על פיהם ועל פי מקורות נוספים (כמצויין שם במבוא, עמ' XLIV) את פנים הספר אך לא נמסרו בהערות עדויות הנוסח השונות שעל פיהם נעשו התיקונים. כל ספר 'משנה תורה' יצא במהדורת 'עם חי' בניו יורק (תש"ז), וב'אחרית דבר' סקר מ. לוצקי את הדפוסים של 'משנה תורה', וכן הוסיף דברים על השתלשלות הנוסחאות של הספר.

ר"ל מימון הודיע בשנת תשי"ג במאמרו 'ספר היד החזקה לנוסחאותיו ומקורותיו' [סיני לב (תשי"ג), עמ' רנז-רסב] על כוונתו של מוסד הרב קוק 'להוציא את היד החזקה בכרך אחד, במהדורה חדשה שתכלול יחד עם שינויי נוסחאות מתוך דפוסים וכתבי יד שונים גם את ציון המקורות לדברי הרמב"ם'. במאמר זה הדגיש והדגים את חשיבותם של הנוסחים השונים שבכתבי היד והדפוסים. ואכן הוציא מוסד הרב קוק בשנת תשט"ו את 'משנה תורה' בכרך אחד, אך לא במתכונת המתוכננת אלא במהדורת צלום של דפוס ראשון (רומי קודם שנת ר"מ) של 'משנה תורה', ושם הקדים לו מבוא מקיף ר"ל מיימון. בפרק השני של מבואו,

39 לא סקרתי כאן את כל המהדורות הנדפסות או את כל המהדורות שנעשה בהם שימוש בשינויי נוסחים מכתבי יד ודפוסים ישנים. לרשימת המהדורות הנדפסות ראה לעיל הערה 3. לרשימת המהדורות עם שינויי נוסחים ראה בסוף מאמרו של הורביץ: 'שרידים נוספים מספר משנה תורה כתובים בעצם כתב יד קדשו של הרמב"ם ז"ל, הדרום לח (תשל"ד). השתדלתי להתמקד במהדורות שנכתבה סביבם (במבוא, באחרית דבר או בבקורת) ספרות מחקרית. על סקירה מקיפה ומדוקדקת של מהדורות הדפוס השונות של משנה תורה ראה: שפיגל, יעקב ש', עמודים בתולדות הספר העברי, עמ' 538 – 579, רמת גן, תשנ"ו.

40 בקורת על מהדורה זו: רש"י הבלין, משנה תורה להרמב"ם מדפוס משה בן שאלתיאל, מבוא למהדורת צלום, ירושלים, תשל"ה.

41 בקורת על מהדורה זו: כשר, 'הרמב"ם בדפוס ובכתב יד', סיני יח (תש"ו) עמ' ג – ד. מסתבר כי המתכונת של מהדורה זו עמדה בבסיסה של מהדורת הר"ש פרנקל (ראה עליה להלן). שתי ההוספות העיקריות במהדורת פאג"י הן שינויי הנוסחים כאמור (שמייקומם הוא בסוף כל קובץ 'הלכות', דהיינו אחר הלכות יסודי התורה, אחר הלכות דעות וכו'), ו'ספר הלקט' המהווה ליקוט של ראשונים ואחרונים שהתייחסו לדברי הרמב"ם (מדור זה מופיע בסוף כל ספר). והנה, ההוספה הראשונה מקבילה ל'ליקוט שינויי נוסחאות' שבמהדורת הר"ש פרנקל, והשניה ל'ספר המפתח' שבמהדורה זו.

'הנוסחאות והשבושים', הוא דן שוב על השתלשלות הנוסח מכתבי היד לדפוסים ומהדפוסים הקדומים למאוחרים.⁴² ואכן, בשנת תשכ"ד הופיע ספר המדע בהוצאת מוסד הרב קוק 'על פי דפוס קושטא רס"ט ושנויי נוסחאות מתוך כתבי יד ודפוסים ראשונים עם ציוני מקורות'.⁴³

הוצאת 'מקור' הוציאה לאור מהדורות צלום של שני דפוסים עתיקים, בשנת תשל"ג את דפוס קושטא רס"ט, ובשנת תשל"ה את דפוס 'ן' שאלתיאל. לשתי מהדורות אלו כתב רש"ז הבלין מבואות בהם סקר את תולדות הדפוסים הראשונים. 'הנוסח המוגה והעיקרי של משנה תורה לרמב"ם' זהו שמו של מבוא נוסף, רחב ומקיף יותר, שכתב הנ"ל למהדורת צלום של כ"י אוקספורד 577, כ"י שהוגה מספרו של הרמב"ם עצמו וההגהה קיבלה את אישורו של הרמב"ם,⁴⁴ ולכן מכריע שם המהדיר 'שהוא הנוסח החשוב המבורר והמדויק ביותר של הספרים מדע, אהבה מן הספר משנה תורה לרמב"ם'. המהדורה יצאה בשנת תשנ"ט ע"י מכון אופק. חלק ממבוא זה נקרא 'בירוים בדעת הרמב"ם' ובו דן המחבר בעשרים ושמונה מקומות בהם יש 'חידוש בנוסח שבספר המוגה (כ"י אוקספורד) לעומת הנוסח שבדפוסים'. מקום אחד מיוחד מבין כ"ח אלו הוא מהלכות ס"ת פ"ח בענין שירת האזינו (קטע י"ט במבוא). סביב קטע זה ברמב"ם התעורר פולמוס גדול בקשר לייחוסו של כתור ארם צובה. רמ"ד קאסוטו יצא לערער על מסורתם של יהודי חלב שהכתור הוא שעל פיו קבע הרמב"ם את הלכות ספר תורה שלו, וערער זה התבסס בין השאר על חוסר התאמה בין מספר השיטות בשירת האזינו המוזכרים במשנה תורה (שבעים) לבין זה המצוי בכתור (ששים ושבע). אמנם מ' גושן גוטשטיין הראה כי בכת"י אוקספורד ובעדי נוסח טובים נוספים של משנה תורה כתוב דווקא ששים ושבע, והיחיד שמתאים לפסק זה הוא דווקא הכתור כך שמכאן דווקא ראייה למסורת הנ"ל של יהודי חלב. סביב פרושה זו נכתב רבות על עדי הנוסח של משנה תורה.⁴⁵

בשנת תשמ"ה הוציא אלעזר הורביץ את ספרו 'שרידיים של דפים בלתי ידועים ממהדורות של דפוסים ספרד מלפני הגירוש שנמצאו בגניזת קהיר ובכריכות ספרים וכן טופס יחיד בעולם מהלכות שחיטה עם צילומים'. בפרק השני של מבואו 'מקומו של "משנה תורה" מן הדפוס הבלתי נודע ביחס לשאר הדפוסים הראשונים' הוא דן בנוסח 'משנה תורה' הן בכתבי היד (אם כי גדר היה לו להשתמש בטקסטים נדפסים בלבד) והן בדפוסים הראשונים. למחקר זה נודעת חשיבות מיוחדת מבחינת הגניזה, שכן שרידי דפוסים קדומים אלו נתגלו בגניזה, ומכאן

42 בקורת על מהדורה זו: הבלין, 'משהו לתולדות דפוס הרמב"ם', קרית ספר מב (תשכ"ז), עמ' 510-509.
43 בבקורתו על מהדורה זו, שהתפרסמה תחת הכותרת 'למהדורה החדשה של "משנה תורה" לרמב"ם', סקר פרופ' הבלין את תולדות שינויי הנוסח של 'משנה תורה'. בקורת זו הביאה בעקבותיה תגובה בשם 'בקורת או קנטור' של אברהם דרום, ו'תשובה לתגובה' של פרופ' הבלין, ראה: דעות לב (תשכ"ו), ודעות לג (תשכ"ז).

44 עדות לחשיבותה היוצאת דופן של חתימתו זו של הרמב"ם ניתן למצוא באנקדוטה ההיסטורית שעוד לפני כמאה ושישים שנה, בשנת תר"י, נעשה מאמץ לצלם חתימה זו, ואכן הצילום הופיע בספר 'גנוי אוקספורד' שיצא בשנת תר"י.

45 ראה במבוא הנ"ל, הערות 79, 93 - 94.

על חשיבותה של הגניזה בשימור נוסחים עלומים שלא השפיעו על מסורת הנוסח של 'משנה תורה' לאורך הדורות.

תופעה נוספת בחקר נוסחי 'משנה תורה', שיחס חשוב לה לנדון דידן, היא תופעת 'הספרים המוגהים'. בדפוס וונציה של"ד – של"ו, בו נדפס בפעם הראשונה ה'כסף משנה' מוזכרים 'הספרים המוגהים משיבת מצרים', שהיו לפני המדפיסים. המדובר הוא בדפוסים ישנים עם הגהות בכתב יד עליהם, שהיו לפי המדפיסים בוונציה בשנת של"ד – של"ו. בשנים האחרונות נמצאו טפסים מדפוסים עתיקים ועליהם הגהות שונות. חכמים שונים שטפלו בטפסים אלו הכריעו שחלק מטפסים אלו הם 'הספרים המוגהים משיבת מצרים' שהיו לפני המדפיסים הנ"ל. ר' יעקב משה טולידאנו מודיע בספרו 'אוצר גנוזים' (ירושלים, תש"ך, עמ' 213) על שראה טופס כזה 'בקאהירו', ומשער שזהו כתב ידו של רבי בצלאל אשכנזי בעל ה'שיטה מקובצת'. במאמרו המפורסם 'על דרך הרוב' (פרקים, א, ירושלים, תשכ"ז – תשכ"ח, הערה 10) עסק הרא"ש רוזנטל בסוגיא זו, ומטיל ספק בהשערותו של רי"מ טולדאנו. מאיר בניהו במאמרו 'הגהות משנה תורה מן הטופס שלרמב"ם והגהות המיוחסות לרבי בצלאל אשכנזי והאר"י [סיני ק (תשמ"ז), עמ' קלה-קמב] היה החלטי יותר ביחסם של ההגהות לרבי בצלאל אשכנזי וחברותו שבמצרים, ואף מייחס את כתיב היד של 'משנה תורה' שהיו לפני בעלי ההגהות לכתובת יד הרמב"ם עצמו.⁴⁶ בהרחבה עסק רש"ז הבלין בטפסים אלו הן במבואו למהדורת צלום של דפוס ו' שאלתיאל, והן במבואו למהדורה הפקסמילית של כת"י אוקספורד. במאמרים 'עותקים מוגהים של הרמב"ם בהם השתמשו מרן הבי"י ובעל השטמ"ק' (רא"ח חבצלת, מוריה כ (תשנ"ו)) ו'הגהות על משנה תורה – הלכות תלמוד תורה' (רד"צ רוטשטיין, שם) הובאו צילומים ודוגמאות מעבודתו של הרב רוטשטיין על טפסים אלו. באותה שנה (תשנ"ו) התפרסם גם מאמרו הרחב של הרב רוטשטיין 'הגהות חכמי ישיבת מצרים (רבינו בצלאל אשכנזי ותלמידיו ובראשם האר"י) על משנה תורה להרמב"ם' [ספר הזכרון לרבי משה ליפשיץ, תשנ"ו, עמ' שנה-תס]. חשוב לעניינינו שיש קרבה רבה בין הגהות אלו לנוסח כת"י אוקספורד 'עד שיש לשער שאותם ספרים הוגהו מן הספר המוגה שהיה ידוע להם במצרים או מהעתק בדומה לו' (הבלין, 'הנוסח המוגה והעיקרי של משנה תורה לרמב"ם'). עוד נציין שעל חלק מהטפסים המוגהים שנמצאו מופיעות הערות המייחסות את ההגהות עד לכתובת יד הרמב"ם עצמו. הגהות כמו: 'מספרי הרב ז"ל שמכתיבת ידו שבחלב', 'מספר שחתם בו הרב רבינו ז"ל בחלב', הגהות מן 'ספר מוגה ביד מי שהגיהו מידו באלכסנדריא של מצרים מספר כתיבת יד הרמב"ם ז"ל', 'ספרים הישנים הנמצאים פה מצרים מועתקים מספר ישן מכתובת יד הרב'⁴⁷. הערות ממין זה

46 בקורת - תוספת למאמר זה: ברוך אוברלנדר, 'האם היה הטופס המקורי של 'משנה תורה' בחלב', סיני קא (תשנ"ב), עמ' רעב-רעג; מרדכי עקיבא פרידמן, 'רשימות תלמיד בית מדרש הרמב"ם באמונות ודעות ובהלכה', תרביץ סב (תשנ"ג), עמ' 555 – 557.

47 רש"ז הבלין, מבוא לדפוס נ' שאלתיאל, עמ' 8, ושם המקורות להערות אלו. אמנם הבלין שם מסייג ואומר כי 'אין הכרח לומר שהכוונה היא לספר מוגה בכתובת ידו של הרמב"ם' (וכך גם הרא"ש רוזנטל במאמר הנזכר, עמ' 186 – 187, הערה 10), אך גם אין הכרח לומר אחרת, ואם מסתבר שאכן ספרו של הרמב"ם עצמו נשתמר תקופה מסוימת במצרים ובחלב, ייתכן, אפוא, שאלו הם ספרים שהוגהו ממש

מחזקות את ההשערה דלעיל בדבר טיבם של עדי הנוסח המזרחיים, מאיזור מצרים וחלב, שם היו מצויים ספרים שקרבתם לספרי רמב"ם עצמו או לספרים שהוגהו מספריו היתה רבה.

בשנים האחרונות הופיעו מספר מהדורות של 'משנה תורה' שנעשה בהם שימוש זה או אחר בכתבי היד. ראשונה בזמן היא מהדורתו של הרב שבתי פרנקל.⁴⁸ ספר זמנים, הראשון שיצא לאור, הופיע בשנת תשל"ה, והכרך האחרון, ספר אהבה, יצא בשנת תשס"ז. בסוף כל כרך מופיע 'ילקוט שנויי נוסחאות' בו נאספו שנוי"ם מכתבי יד ודפוסים. בהקדמה ל'ילקוט שנויי נוסחאות' שבכל כרך הם מפרטים את עדי הנוסח שהיו לפנייהם. בכל אחת מן ההקדמות הנ"ל (חוץ מאשר בספרים האחרונים שיצאו, 'ספר המדע'⁴⁹, 'קרבנות' ו'אהבה') הם מציינים כי 'ספרי תימן בני סמכא הם יותר מכולם. מפורסמת הצטיינותם של בני תימן מכל שבטי ישראל בדיוקנותם והקפדתם הנפלאה לא לשנות מן המקובל... אך יש להעיר כי בספרי התימן מצוי על פי הרוב הנוסח הראשון שכתב רבינו בספרו ולא הלשונות שתקנן רבינו אחרי שהושלם ספרו ונתפשט.⁵⁰

הרב נחום אליעזר רבינוביץ' החל בשנת תשל"ז להוציא לאור את 'משנה תורה' במהדורה חדשה עם פירוש 'יד פשוטה'. במהדורה זו נעשה שימוש בכתבי יד כפי שמפורט בראש כל ספר. אולם אין לפנינו מדור 'שינויי נוסחאות', כמו במהדורת פרנקל, אלא שהרב רבינוביץ' קבע לו כתב יד מסוים ככתב יד ה'פנים', ולעתים ציין על שינויים והשוואות לדפוסים וכתבי יד.

בשנת תשמ"ד החל הרב קאפח זצ"ל להוציא לאור את מהדורתו 'על פי כתבי יד תימן'. ב'שער' של 'ספר המדע', הוא מרחיב על שינויי ושבושי הנוסחים של 'משנה תורה' ובמהדורתו, כך הוא כותב, 'מחזירים את הדבר ליושנו, הסבנו את הגלגל שמונה מאות שנה אחורנית אל הנקודה אשר ממנה יצא ומדפיסים אנו בעז"ה את דברי הרמב"ם עצמו כפי שיצאו מתחת ידו הברוכה... זו הפעם הראשונה מזה שמונה מאות שנה שספרו זה של רבנו יוצא לאור על פי כתבי יד תימן'. בעמ' כז – כח הוא מתאר ארבעה כתבי יד שעמדו בפניו, שעל פיהם קבע את 'פנים' ספרו, ומתוכם ציין שנוי"ם בהערותיו, אם כי היו לפניו עוד רבים אלא שלא קבע להם סימנים ולא ציינם במיוחד כיוון שאינם קבצים שלמים.

מעבר לשלוש מהדורות אלו התחילה להופיע לפני שנים אחדות (שלהי שנת תשס"ד) מהדורה נוספת שמטרתה היחידה היא בירור הנוסח של משנה תורה, מהדורת 'רמב"ם מדויק'

מספר זה, וכדבריו של בניהו, שם, עמ' קמ - קמא. עוד בעניין ספרו של הרמב"ם עצמו: ש. אסף, קרית ספר, י"ח, עמ' 151 - 152; ר"י שילת, איגרות הרמב"ם, א' עמ' קצו, הערה 6; הנ"ל, מבוא לרמב"ם מדויק, ספר המדע, מעלה אדומים, תשס"ד, עמ' ו-י.

48 ראה בקורת על מהדורה זו: שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי, עמ' 577 - 578.

49 שנוסחו הוא על פי כת"י אוקספורד 577 הנזכר לעיל.

50 וראה בקורת על דברים אלו במאמרו של הר"י שילת 'פירוש המשנה לרמב"ם וההדרתו בדורנו', בית הועד: לעריכת כתבי רבותינו, ירושלים, תשס"ג, עמ' 72 - 74. שם גם בקורת על שתי מהדורות האחרות הנזכרות כאן, עקב הסתמכותם הרבה על כתבי יד תימניים. וראה גם מאמרו של הרב יואל קטן בעניין זה: 'רמב"ם פרנקל ספר הקרבנות', המעין מד (תשס"ד), עמ' 78-83.

בהוצאתו של הרב יצחק שילת. צורתה של המהדורה: עמוד מול עמוד, כשבעמוד הימני מופיע צלום של מהדורות הדפוס המקובלות וורשא – ווילנא, ואילו בעמוד השמאלי, שהוא הוא המהדורה החדשה, מחולק ל'פנים' בו מופיע הנוסח המתוקן, ושני המדורים שתחתיו: הערות מראי מקום והערות שינויי נוסח. שיטת עבודתו של הר"י שילת דומה במקצת לזו של הרב רבינוביץ'. אף הוא בחר לו כתב יד אחד ל'פנים', אלא שהעיסוק השיטתי בכיור הנוסח הכולל השוואה עם עדי נוסח נוספים לאורך כל החיבור (ובמקומות אחדים אף שינוי ה'פנים' לאור זאת, בתוספת ציון מתאים בהערות), והצגת שינויי הנוסח במנגנון שינויי נוסח המופיע בעמוד עצמו בו מופיע הטקסט, בזה מיוחדת המהדורה הנוכחית. במבוא (המופיע בראש ספר המדע) מאריך המהדיר לבסס את החידוש המרכזי במהדורה זו, דהיינו בחירת הכתב יד החשוב ביותר ל'פנים'. בבחירה זו חרג המהדיר מן המקובל וקבע כי דווקא כתבי היד המזרחיים, אלו שהוגהו על פי ספרו של הרמב"ם עצמו ('הדרגה הראשונה' בלשונו של המהדיר) או על פי ספרים שהוגהו מספרו זה ('הדרגה השנייה'), וכן הלאה. ספרים – כתבי יד אלו מקורם בארצות הסמוכות למקומו של הרמב"ם ובני משפחתו, מצרים, ארץ ישראל, ארם צובה וכדומה, כתבי יד המכונים בספרות 'מזרחיים'. בכך מערער הר"י שילת על המקובל בדבר עליונותם של עדי הנוסח התימניים. במהלך נימוקיו להעדפתם של עדי הנוסח המזרחיים מתאר המהדיר (בפרק ד' שבמבוא) את קורותיו של העותק המקורי של משנה תורה, זה שבבעלותו של הרמב"ם עצמו, שעבר בירושה לידיו של רבי יהושע הנגיד, דור חמישי להרמב"ם, שחי במצרים בין השנים ה' ע' – ה'קט"ו, ומשם לא נודעו עקבותיו. מכאן ואילך קובע המהדיר כי כל המוזכר בראשונים ובאחרונים על ספרים ש'הוגהו מכתובת יד המחבר שהיה בחלב' וכדומה, הכוונה היא לדרגה שניה דהיינו ספרים שהוגהו מתוך ספרים שהוגהו מהעותק המקורי. מכאן הדירוג בחשיבות עדי הנוסח על פי ייחוסם לעותק המקור כנזכר לעיל (ראה שם פרקים ה-ו במבוא). אף קטעי הגניזה, שרבים מהם מזרחיים, מקבלים חשיבות מיוחדת לפי קביעה זו, ובמהדורה זו נעשתה לראשונה בדיקה שיטתית שלהם.

מהדורה נוספת שהופיעה בשנים האחרונות (שלוש הדפסות, החל משנת תשס"ה) שייכת ל'מפעל משנה תורה'. במהדורה זו יצא הרמב"ם כולו בכרך אחד ללא השגות הראב"ד וללא נושאי כלים. מאידך נוספו במהדורה זו מפתחות. מטרתה של המהדורה היא 'להנגיש' את הרמב"ם ללומד על ידי הכלים הנוחים שיש בה מחד, ועל ידי הנוסח המדויק מאידך. לשם כך הם מתבססים בעיקר על מהדורתו של הרב קאפח אך עושים גם שימוש במהדורות המדוייקות האחרות ובכתבי יד. כמו כן מפעל זה החל להוציא מהדורה מבוארת עם פרוש פשוט ותמציתי המבקש בין שאר מאפייניו לפרש את הרמב"ם מתוך כתביו של הרמב"ם עצמו⁵¹.

ספרות מיוחדת נכתבה סביב גילויי קטעים מ'משנה תורה' בעצם כתב ידו של הרמב"ם המכונים 'אוטוגרפים'. חשיבותם של קטעים אלו למחקר זה היא בכך שחלקם של הקטעים נתגלה באוספי הגניזה השונים, ומכאן ציון דרך חשוב ביחסם של קטעי הגניזה בכלל אל סביבתו ותקופתו של הרמב"ם. הראשון שהודיע על מציאותם של קטעים אלו היה לוצקי

במאמרו 'וכתב משה', ולאחר מכן פרסמם בסוף מהדורת 'עם חי' תחת הכותרת 'קטעים מספר היד החזקה לרבנו משה בן מיימון', בתוספת מבוא. עוד הוסיף לוצקי במאמרו 'לכתב ידו של הרמב"ם' (שבסוף 'הלכות הירושלמי', נ"י, תש"ח). קדם לו בפרסום קטעים ש' אטלס בספרו 'קטעים מספר היד החזקה בכתב ידו של הרמב"ם'. ר"ש אסף במאמר בקורת על ספר זה (קרית ספר יח (תש"א-תש"ב, עמ' 150-155) עמד בהרחבה על עדי נוסח המיוחדים לרמב"ם עצמו או שהוגהו מספרו. שוב פורסמו הקטעים עם חילופי נוסחאות ב'משנה תורה' מהדורת 'פרדס' (ירושלים, תשי"ח) ע"י הרב קלמן כהנא. א' הורביץ פרסם עוד שני קטעים במאמרו 'שרידים נוספים מספר משנה תורה כתובים בעצם כתב יד קדשו של הרמב"ם ז"ל' [הדרום לח (תשל"ד)]. במאמר הנ"ל אף ציין לשנו"ס מדפוסים וכתבי יד, וכן הוסיף ביאורים לנוסח שבכתב יד הרמב"ם. נציין כאן כי בסופו של המאמר הנ"ל (עמ' 39 – 44) ישנה רשימה של 'ספרים וקטעים של משנה תורה להרמב"ם שיצאו לאור על פי כתבי יד או בהשוואה לכ"י ולדפוסים ראשונים'. אברהם דוד במאמרו 'קטע גניזה ממשנה תורה לרמב"ם' [עלי ספר יז (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 109-112] פרסם קטע נוסף המצטרף לקטע אחר שהודיע עליו פרופ' מלאכי בית אריה במאמר 'A Maimonides Autograph in the Rylands Gaster Genizah Collection', Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester, 57 (1974) pp. 1-6, ושניהם מהווים קטע מקורי אחד. במהדורת הצלום של כ"י אוקספורד הנ"ל צולמו כל הקטעים עם הקדמה קצרה מאת רש"ז הבלין, שם הזכיר מקומות נוספים בהם פורסמו הקטעים.

עד כאן עסקנו בדברים שנתפרסמו בספרים, במבואותיהם, באחריתם או בכיקורת עליהם. חומר רב גם מצוי במאמרים הפזורים בכתבי העת השונים. מהם ניסו למצוא זרמים שונים בגלגולי נוסחיו של 'משנה תורה'. כך באחד המאמרים הראשונים שפורסמו בנושא זה 'נוסח מקובל ונוסח מוגה בספר "משנה תורה" להרמב"ם' של ד"ר יששכר יואל (קרית ספר שנה יט, עמ' 140), וכן במאמרו של ד"ר ישעיה זנה 'טיולים בהיסטוריה וביבליוגרפיה' [ספר היובל לכבוד א' מארכס (תש"י), עמ' רט-רלה]. בראשיתו של המחקר בתחום פורסמו גם המאמרים החשובים של הרב יהודה אבידע (זלוטניק) שעסק בגלגולי הדפוסים הקדומים של משנה תורה. ראשית נזכיר את ספרו 'מחברות מני קדם' (יהניסבורג, תש"ב) שם השווה נוסח כת"י להלכות ברכות עם ארבעה דפוסים, ובמבוא הרחיב מעט על גלגולי נוסחים בכלל ושל 'משנה תורה' בפרט. מאמריו בתחום: 'לתולדות ההוצאות הראשונות של י"ד ספרי "משנה תורה" להרמב"ם ז"ל' [סיני ל-לא (תשי"ב-תשי"ג)], 'לתולדות הדפוס בישראל ודפוסי ספר "משנה תורה" להרמב"ם ז"ל' [סיני לד (תשי"ד, עמ' שז-שין], ו'ספר משנה תורה לרמב"ם כספר למוד' [ארשת ג (תשכ"א), עמ' 31-47]. עוד נזכיר כאן את הרב מנחם מנדל כשר שעמד על חשיבות בירור הנוסח מתוך הדפוסים הקדומים וכתבי היד עוד בשנת תש"ג במבוא לספרו 'הרמב"ם והמכילתא דרשב"י' (עמ' לו – לז), והוסיף על כך במאמרו שהתפרסם בהמשכים 'הרמב"ם בדפוס ובכתב יד' [סיני יח (תש"ו)].